

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

An aerial photograph showing a coastal landscape. On the left, a large, light-colored sandy area, possibly a beach or dune system, meets a body of water. To the right, a small town or village is visible, characterized by a dense cluster of buildings and a network of roads. The surrounding land is a mix of dark, vegetated areas and lighter, possibly agricultural or undeveloped land. The overall scene captures a unique coastal environment.

Den jyske vestkyst

i flyfotos og kort

S. Tougaard og H. Meesenburg

Den jyske vestkyst

En geografisk fortælling
i flyfoto og kort

BYGD 1978

Fremstilling og
ekspedition:

Forlaget BYGD
Karl Andersensvej 37
6700 Esbjerg
Telf. (05) 15 30 68

Udgivet ved:

Fiskeri & Søfartsmuseet
Saltvandsakvariet
Esbjerg

Tryk:

Th. Laursens Bogtrykkeri A/S
Tønder

© Forlaget BYGD

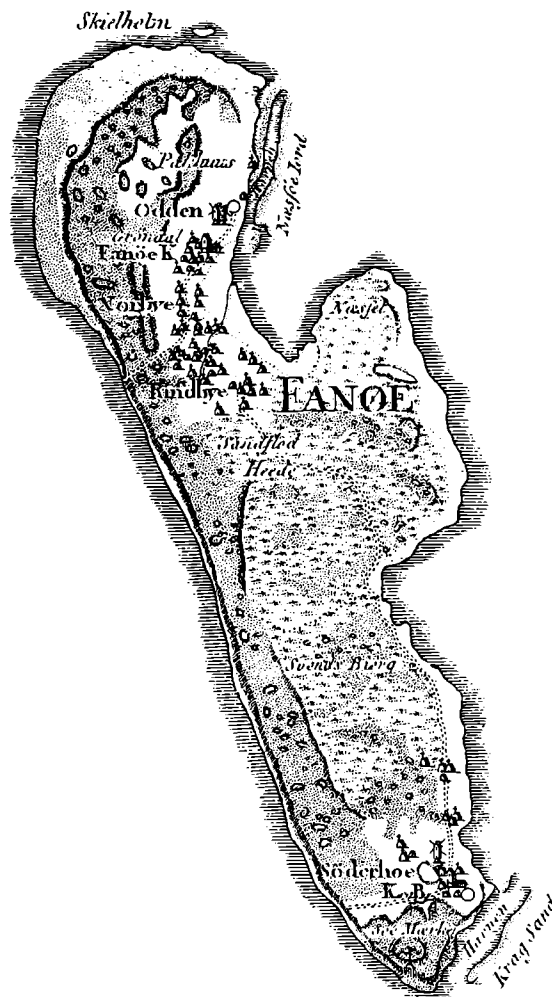
I BYGD's serie »Sydvestjyske byer og egne« er udkommet:

1. Esbjerg by og egn
2. Fanø, bebyggelse og landskaber
3. Ribe gennem tusinde år (forår 1978)

I BYGD's »wetland-serie« er udkommet:

1. Den jyske vestkyst
2. Tipperne — fugle langs den jyske vestkyst
3. Vadehavet — et dansk-tysk-hollandsk naturområde
4. Saltholm — kalkbrud, alminding og fugleø
5. Jordsand — fuglenes ø i Vadehavet
6. Nordfrisland — digernes land

Bogens kort er reproduceret
med Geodætisk Instituts tilladelse
(A. 29/78). COPYRIGHT.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort 1804. GI Copyright

2. udgave
ISBN 87-87293-18-8

Bogens flyfotos er optaget foråret 1973 og 1974. Foto © S. Tougård

INDHOLD

- 1 Skjernåens delta
- 2 Ringkøbing, havn og stad
- 3 Holmsland's ø
- 4 Slusehavnen Hvide Sande
- 5 Villaby og fiskeleje
- 6 Holmsland's Klit
- 7 Reservatet Tipperne
- 8 Havskabt land
- 9 Bjålum's gamle havklit
- 10 Blåvandshuk
- 11 Skomagersletten
- 12 Tidevandets skaben
- 13 Halvøen Skallingen
- 14 Skipperstaden Nordby
- 15 Fanø ved Sønderho
- 16 Vadehavets verden
- 17 Mandø og dens flak
- 18 Landsbyen Mandø By
- 19 Rømø ved Lakolk
- 20 Tilvækst i nord
- 21 Prielen ved Juvre
- 22 Lakolk bliver til
- 23 Rømø Dæmningen
- 24 Rømø's landskaber
- 25 Centerbyen Kongsmark
- 26 Fiskeri eller turisme?
- 27 Jordsand, en hallig
- 28 Sild fra nord
- 29 Kongenshavn, flådens leje
- 30 Havdiget ved Højer
- 31 Gamle digelinier
- 32 Rudbøl sø og dige
- 33 Kræmmerbyen Tønder
- 34 Højer flække og sluse
- 35 Hjørpsted - geestlandsby
- 36 Ved geestranden
- 37 Ballum Sluse
- 38 Marsken ved Rejsby
- 39 Ribe, Danmarks havn
- 40 Ribe å, storhedsdrøm
- 41 Ved Kammerslusen
- 42 Ved Kongeåslusen
- 43 Vest for Vestkraft
- 44 Grådybs havn, Esbjerg
- 45 Varde, Sønderbro's by

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:500.000-kort. GI Copyright

Den del af den jyske vestkyst, som denne bog behandler, har form af to cirkelbuer. De tanger, der afgrænser Nissum og Stadil Fjorde, når deres sydlige støttepunkt imellem Søndervig og Nr. Lyngvig. Her ligger modstandsdygtige istidslag begravet under klittens sandmasser. Herfra strækker Holmslands klittange sig sydover mod Henne Strand og fortsættes herfra af det brede klitbælte, der afspærres Filssø og Langsø lavningen helt ned mod Vejersstrand. Denne yderst regelmæssige kystbue slutter sit halvtreds kilometer lange stræk ved Blåvand. Blåvand sætter punktum for 250 km lagunekyst.

Blåvandshuk er det mest umotiverede af den jyske vestkysts »hjørner«. Ved Hirtshals går det højtliggende moræneland helt ud til kysten, ved Hanstholm rager limstenen frem som et kap. Blåvandshuk, derimod, besidder ikke nogen fast kerne, men er udelukkende opbygget af hav og vind. Årsagen til dets skarpe knæk må søges til havs! Mens 10 m dybdekurven langs største delen af vestkysten forløber få kilometer fra stranden, går den udfor Blåvand over 40 km til havs. En tidligere istids gletscher aflejede på dette sted en enorm vold af morænemateriale, nutidens Horns Rev. Det er dette rev, der betinger Blåvandshuks fremskudte stilling.

En medvirkende årsag til Blåvandshuks markerede udformning er, at istidslandskabet - geesten - syd for Blåvand viger tyve kilometer østpå, således at der dannes en vældig bugt. Denne bugt begrænses mod syd af øerne Sild og Föhr, hvis kerne af modstandsdygtige tertiærlag udgør det sydlige ophængspunkt for ørækken Fanø, Mandø og Rømø, der som en cirkelbue forbinder Blåvand i nord og Sild i syd. Ø-guirlanden betragtes af geograferne som en barre opstået ved sandaflejring et stykke udenfor kysten. Tidevandets uophørlige pulsen opretholder en række dybe render, der deler sandbarren op i øer. På disse sandflak indvandrer sandbindende planter, og øerne konsolideres ved kliddannelse. Bag klitterne skabes læ for anden botanik, og en marskdannelse begynder på øernes østside. Plantevæksten binder de løse materialer, øernes omrids tager fast form, render og dyb konsolideres. Men på trods af planterødder er øerne fortsat nemme at nedbryde, og sjældent er landet i ro. Specielt øernes nord- og sydspids er udsat, idet tidevandsstrømmene netop her er yderst dynamiske.

Lad os følge øbuen fra nord mod syd! Ved Blåvand lægger kystlinien brat kursen om fra SSV til ØSØ for først i løbet af Skallingens tyve plus Fanøs tyve kilometer lange strand at rettes op til SSØ. Mellem Fanø og Rømø markerer en række højtliggende sandflak - Peter Meyers Sand, Flakstjerten og Koresand - grænsen mellem Nordsø og Vadehav, mens Mandø ligger i tilbage-

trukken majestæt. Med Rømø har vi fået kystlinien i vater, kursen er nu rent sydlig, endog med en enkelt streg til vest. Listerdyb danner ikke blot grænse mellem Danmark og Tyskland, den er ligeledes grænse mellem jysk og frisisk, mellem de unge havskabte øer mod nord, og de gamle geestøer mod syd. Sild og Amrum er Nordfrislands bolværk mod havet. De holder endnu skansen, skønt hårdt angrebet gennem årtusinder.

Marsken og dens inddigning

Den nationalitetsgrænse, der i 1920 blev fastlagt mellem Nord- og Sydslesvig, var i allerhøjeste grad u-geografisk. Mod øst skilte den det slesvigske regionalcentrum Flensborg fra hele dets nordlige opland, mens grænsen mod vest efterlod Højer og Tønder som isolerede forposter afskåret fra det vældige marskland, som var deres livsbetingelse og forudsætning. Kom man ad den vestslesvigske oksevej nordfra, mødte man allerede ved Ribe de første rige marskenge, og temaet gentog sig, når man syd for Skærbæks høje geest passerede Bredeå's store lavning. Thi alle de steder, hvor ålbåd ad istidens sandsletter nåede havet, bredte tidevandets marskaflejringer sig langt ind i landet. Før år 1900 værnede intet havdige nord for Højer det lave land, og stormfloderne kunne uhindret trænge ind.

Først ved Højer og Tønder skifter billedet karakter. Dels får marsklandet her helt anderledes mægtighed end længere mod nord, dels præges landet her langt stærkere af den frisiske kulturarv. Allerede i vikingetid nåede frisernes handel og kolonisering frem til disse strande, og frisiske bønder rejste deres værfgårde og sommerdiger i det havombruste deltaland. Op gennem middelalderen blev kog på kog inddiget, og dette land giver da den følsomme rejsende de første nederlandske associationer.

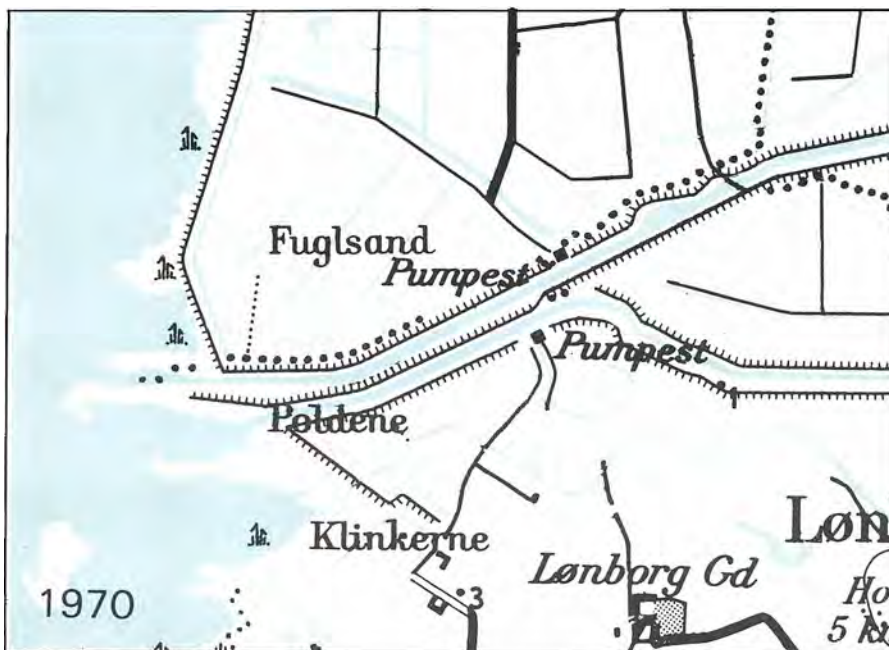
Inde på geestranden ligger jydernes tørskoede landsbyer - Ballum, Emmerlev og Møgeltønder - præget af landlig frisisk byggestil. Hvor å, geest og marsk mødes ligger Tønder, hvis gavlhús med karnap er typisk for den slesvigske købstad. Og endelig - ude i marsken - de store gårde på deres værf, egnens aristokrati, og husmændenes rækker på diger og sandrygge. Mens geesten var præget af fattig sandjord med magre rug- og kartoffelagre - og knipleri som nødvendigt bierhverv - levede marskens dige-husmand af deltaets naturressourcer, idet fiskeri, rørsæk og fletning af sivmåtter supplerede det beskedne landbrug. Kun de store marskgårde kunne leve af landbrug alene, idet de om foråret opkøbte ungkvæg, opfedede det i sommerens løb for igen at sælge det på de store efterårsmarkeder i Tønder.

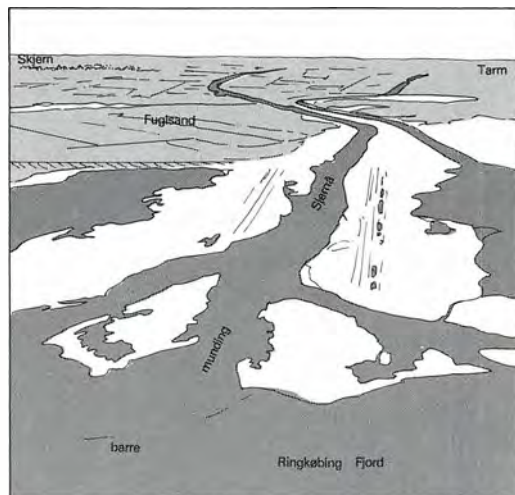
Udsnit af Geodætisk Instituts 1:300.000-kort. GI Copyright

Udsnit af Generalstabens 1:40.000 Atlasblad, Tarm. GI Copyright

Udsnit af Geodætisk Instituts 2 cm-kort 1114 III (forenklet). GI Copyright

Danmarks vandrigeste å skyder landets største delta ud i dets største lagune. Jyllands Mississippi! Hvor åens snævre strøm når fjorden, breder sig og mister fart, aflejrer den sin last af dynd og sand som fremskudte banker, der hurtigt erobres af det allestedsnærværende strandkogleaks. Da fjorden i 1600-tallet gennem sit gab ved Haurvig lå åben for stormflodens vandmasser, trængte saltvandet langt ind over den lave hedeslette, der adskiller Skjern's og Lønborgs højlande. Her aflejrerede det da sine klæglag henover ådalens moselavnninger, og å og hav udfyldte i forening den brede bugt, og skabte grundlaget for det amfibieland, som Hedeselskabet i 1960'erne bragte under kultur.

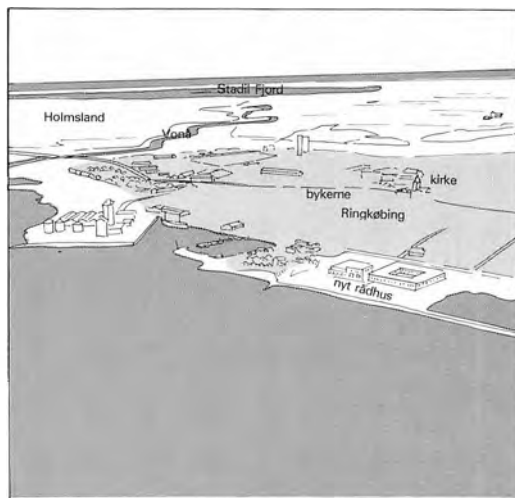
Som kortet fra 1876 og 1970 viser, er væksten gået hurtig. Skjernå-deltaet var før afvandingen ret et vildnis, hvis ydre del, Fuglsand, bestod af vældige rørskovsområder med talrige afskårne åslynger. Nu, da alt er blevet inddiget og reguleret, naturlandskabet omdannet til et ingeniørlandskab, er det blevet mere prosaisk, men en sejltur ned ad åen er fortsat en oplevelse. Særlig når man efter åfarten må hoppe i vandet for at skubbe båden over den sandbarre, som til stadighed aflejres, hvor å møder fjord, genfinder man lidt af den gamle stemning.

1 Skjernåens delta

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1803. GI Copyright

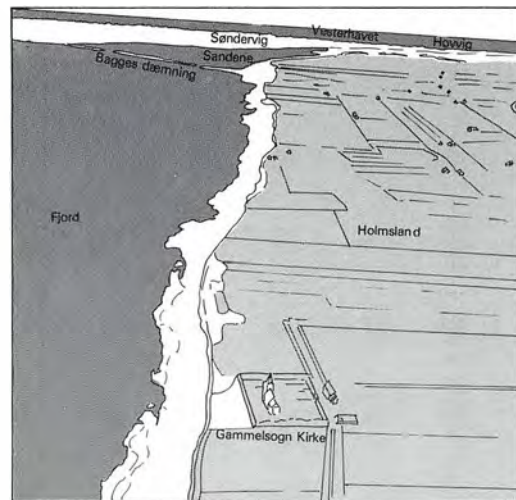
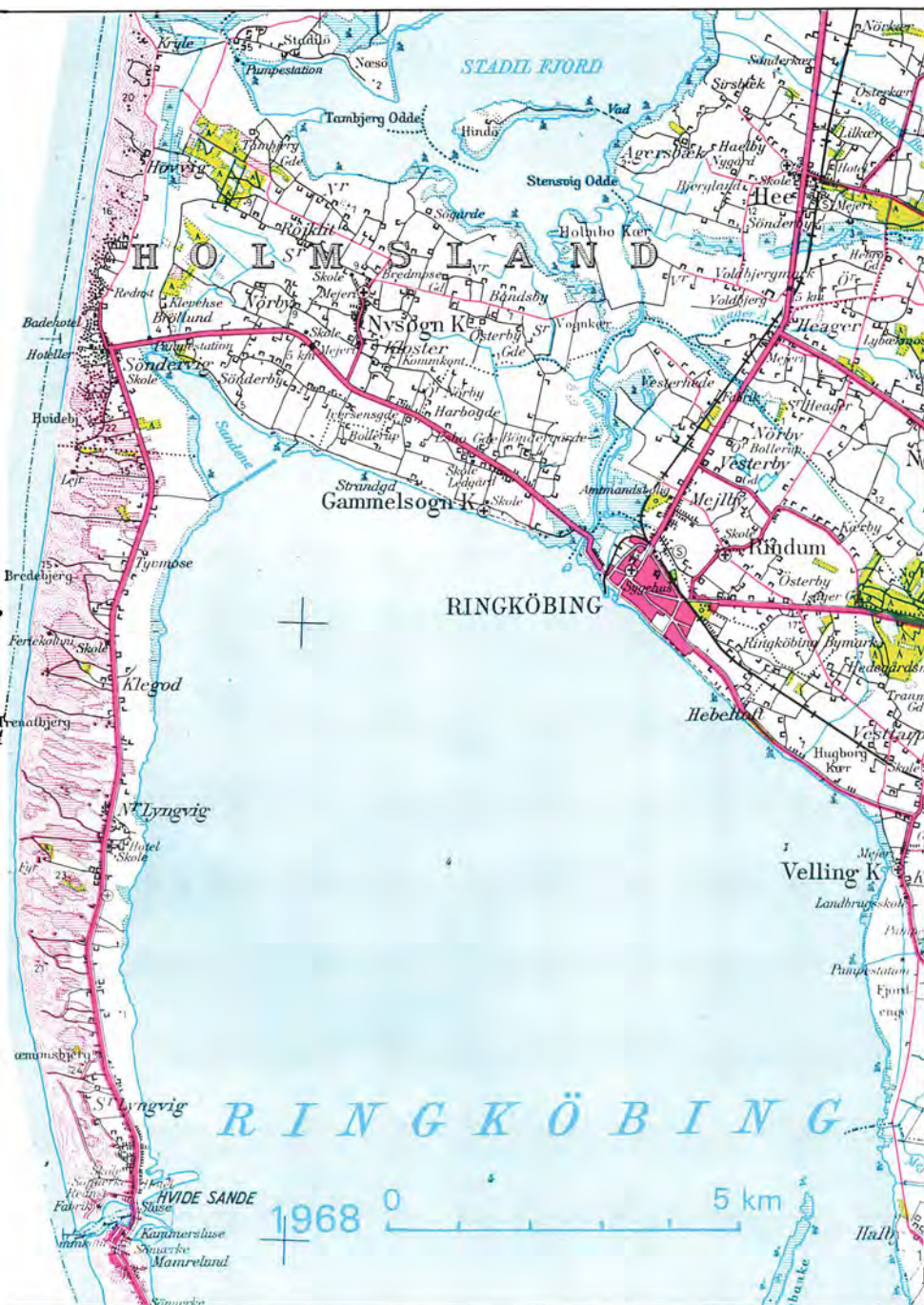

Under os lillekøbingen bag sin havn. Gødning- og foderstofslagre samt Nordsøværftet minder om en tid, da havnen blev besejlet. Og syd for havnen, byens nye administrationspalads. Bag det begynder den gamle købing. En halv snes smalle slipper fører op til Torve- og Bredgade, stadens ærværdige akse, Algaden. Og bag byen - i det fjerne NV - ses Vonå og Holmsland, bag det igen Stadilfjordene og klittens smalle tange.

Det gamle Vestjylland var tyndt befolket og købstæderne få og små. I hedelandets sydvesthjørne lå Varde og Ribe, i nord Holstebro. Mellem disse åkøbinge var halvøens indre bytomt. Men ude ved fjorden lå Ringkøbing som et midtvejspunkt. Før Aggertangens genembrud i 1825 var Ringkøbing Fjord den eneste af Vestkystens laguner, der kunne besejles, omend anløbsforholdene på ingen måde var ideelle. Fjordgrundene tillod ikke skibene at gå direkte til og fra byen med ladning; den måtte omlades til pramme. Besejlingen blev yderligere vanskeliggjort ved at fjordens udløb vandrede stadigt længere mod syd, hvorved den snævre og vanskeligt passable Nymindestrøm nåede femten kilometers længde. Slap skibene vel gennem gabet, måtte de ofte blive liggende i dagevis og vente på medbør op gennem strømmen. Ringkøbings skibsfart fik da samme skæbne som Ribes. Men mens Ribe må nøjes med et jernstøberi, har Ringkøbing et stålskibsværft.

2 Ringkøbing, havn og stad

Umiddelbart vest for Ringkøbing passerer man Vonå og er dermed kommet i land på øen Holmsland. Megen ø er der imidlertid ikke tilbage. Mod øst skiller kun den smalle å, mod vest en afvandingsgrøft Holmsland fra omgivelserne. Men før var det anderledes, thi da forbandt de tvende lavninger som sunde Ringkøbing og Stadil Fjorde på hver sin side øen. Og det var ikke små vandmængder norden- og søndenstorme kunne stuve gennem de snævre løb fra Ringkøbing Fjords 300 km² store vandflade op i Stadil Fjords 50 - og omvendt. Da man derfor i 1860'erne besluttede at tørlægge »nord-fjorden«, byggede man en række dæmninger på tværs af det vestlige sund - det østlige var allerede spærret. I 1864 blev sundet lukket på højde med Hovvig og Søndervig, 1865 byggede løjtnant Bagge sin dæmning længere mod syd. Men vandmasserne sønderbrød den allerede samme efterår. Den blev aldrig dæmning igen, og både kort og flyfoto viser dens tredelte ruin.

Under os ligger Holmsland. Dette var sognets tyngdepunkt, her lå den fede jord, og herfra udvandrede den jordløse befolkning sydoover og underlagde sig klitten, sognets sandede overdrev. Men Gammelsohn Kirke forblev frem til 1869, da klittens kapeller blev bygget, sognets kirkelige samlingspunkt, hvad enten man kom til vogns over Sandene, eller lagde til med båd neden for kirkegårdsklitten.

3 Holmsland's ø

Under os breder Hvide Sandes fiskerihavn sig bag høfder og brændingsplaget klit. På dette sted var tangen mindre end en kilometer bred, og da man efter hundrede års forgæves besvær med at etablere et stabilt udløb ved Nymindegab omsider besluttede at flytte gabet midt op på Klitten, blev det Hvide Sande man valgte - et øde sted uden frugtbare marskenge. I 1909-10 gravede man da den første kanal gennem klitten, 25 m bred og 2,5 m dyb. Kanalen fungerede tilfredsstillende det første års tid, men stærke storme udvidede den i de følgende til 230 m, og indstrømningen blev så stærk, at fjordengene gang på gang blev sat under vand. Man lukkede den derfor påny i 1915 for først i 1931 at skabe det nuværende gennemløb med dets sluser. To år senere blev havnen bygget.

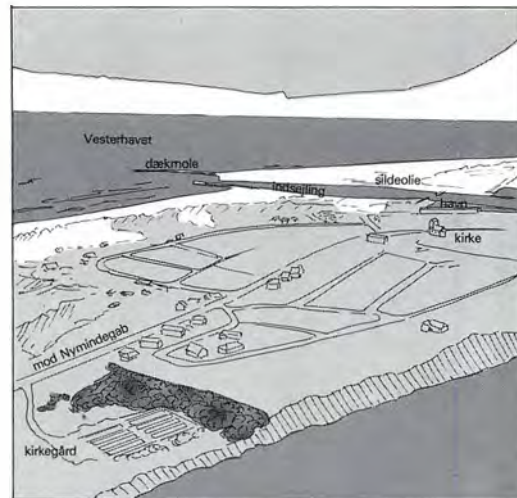
Gennem århundreder havde klittens husmænd fisket fra åben strand og fra fjordsidens småhavne, eller deltaget i fiskeriet fra det velanbragte fiskerleje ved Nymindegab. Kutterstørrelsen var begrænset til et par registerton, og først med den ny havns anlæg kom klittens fisker med i erhvervets vækst. Men på trods af Hvide Sande fiskeriets opblomstring bevarede byen sin harmoni. Kutterflåden rekrutterer fortsat sit mandskab fra klittens gamle slægter, al aktivitet samler sig om havnen, og hele familiens medvirken er nødvendig, specielt når forårets tungefiskeri står for døren. Velholdt er den tohundredetallige flåde af mågeblå kuttere, velholdt den fisk de bringer i land.

4 Slusehavnen Hvide Sande

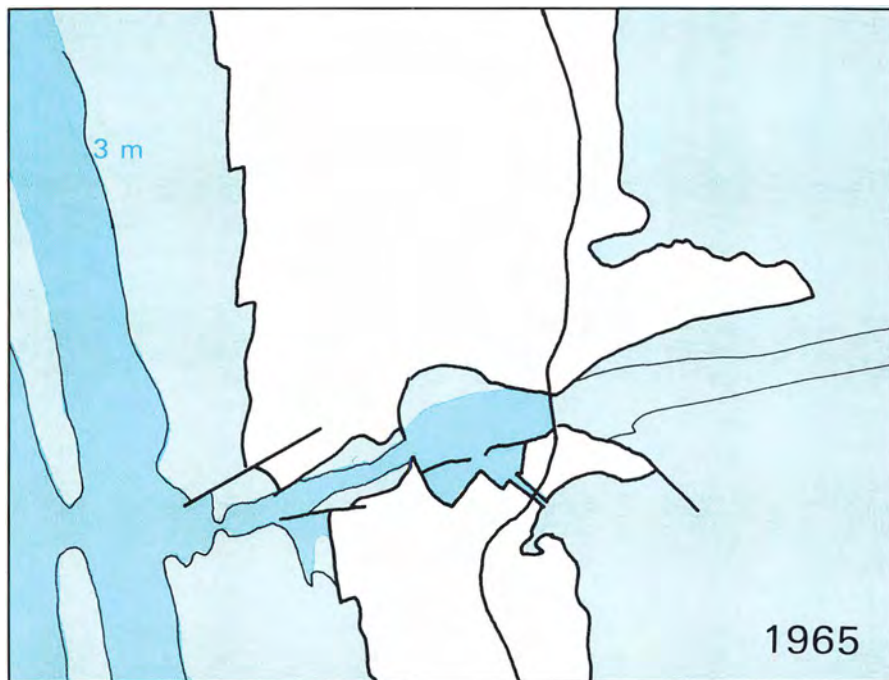

Udsnit af Geodætisk Instituts flyfoto 1965. GI Copyright

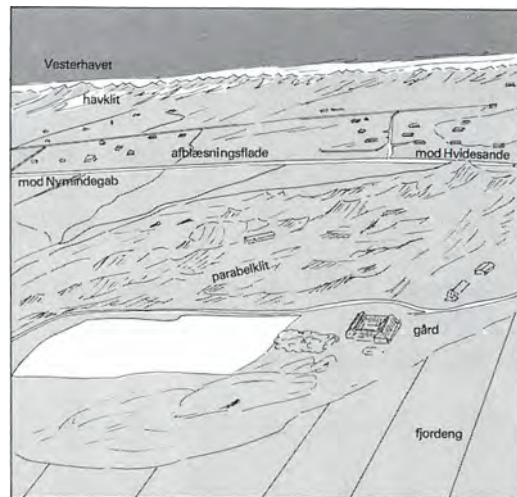
Hvide sande fra syd! Endnu så sent som i sommeren 1954 havde cyklisten lagt tyve kilometers rullestensvej bag sig, inden han omsider anede Hvide Sandes fatamorgana forude. Og også fatamorgana'et var det den gang så som så med, thi det der i året 1974 er en veltrimmet villaby, var endnu i 1950'ernes begyndelse ligeså barsk, som de klitter den var vokset op imellem, Vestjyllands Klondyke! Selv om den allerede dengang havde den første snes år på bagen.

Hvide Sande har til forskel fra storhavnene bevaret sit fiskermiljø. Den overvejende del af befolkningen er stadig erhvervsfiskere eller på anden måde afhængig af fiskeriet. Ligesom enhver Fanødreng med respekt for sig selv efter konfirmationen stak til søs, er fiskeriet det naturlige erhvervsvalg for drengen i Hvide Sande, der tidligt indleder sin karriere ved at sætte egne garn og ruser på fjordsiden. Fiskeriet har derved undgået den proletarisering, der er storhavnsens skæbne, og da industrifiskeriet trods sildeoliefabrikken endnu er beskedent, har Hvide Sande bevaret sit præg af et aktivt, men samtidig venligt og renligt fiskerleje. Her finder turisten et miljø, hvor livet går sin vante gang, et samfund, som både er fremmedartet og malerisk, men samtidig hviler i sig selv. Turisten er stadig gæst!

5 Villaby og fiskerleje

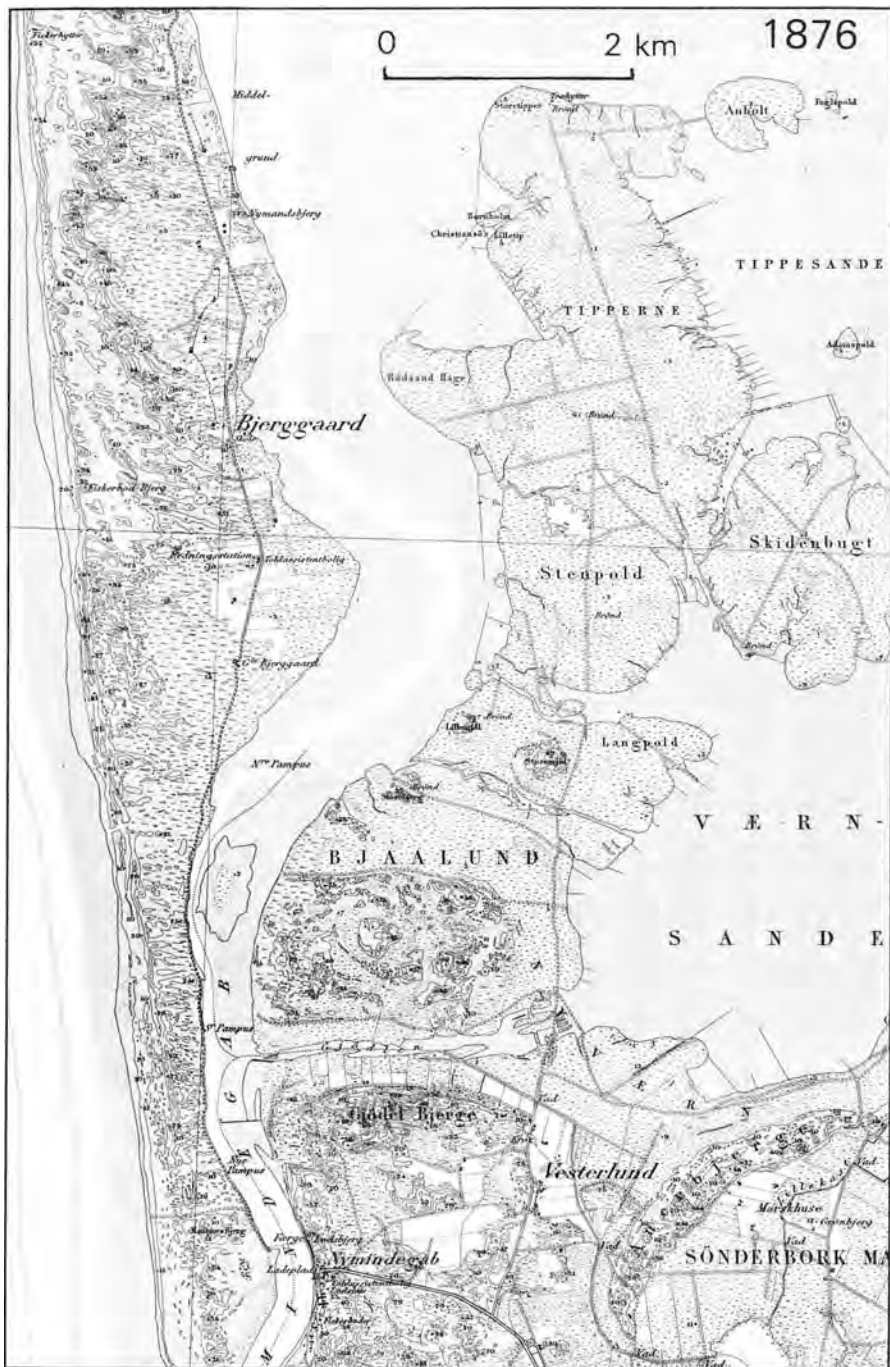
Udsnit af Generalstabens 1:20.000-kort AA11. GI Copyright

Holmslands Klit har navn efter Holmsland, den rige moræne i nord. Thi det var dens bønder, der havde brugsret til den del af klittangen, der lå nord for gabet. Og efterhånden som gabet vandrede sydpå, blev så godt som hele tangen deres. Om foråret drev Holmboerne deres kreaturer over Sandene. Så kunne de gå, som de ville, til efteråret kom. Da der lidt efter lidt blev flere munde at mætte, erstattedes kreaturerne af jordløse småfolk, og klitten befolkedes af fiskende husmænd. Jorden var mager, klimaet barsk, men marskene gav god høslet, og på den sandede klitjord kunne kartofler og havre gro. Og op til århundredeskiftet gav strandinger jævnlig tilskud af bygningstømmer og andet. Hav og fjord gav fisk. Alt dette resulterede i en velstand, der lyser ud af de brede trelængede gårde.

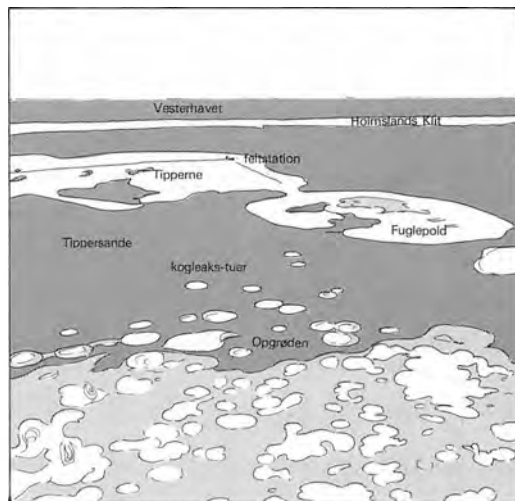
På det lille foto ser vi nordover mod Hvide Sande. I forgrunden skyder engenes grønne sig ud i fjorden. Ved stormflod brød havet tværs gennem klittangen og aflejrede sit sandrov som små halvøer ud i den lavvandede fjord. Midt i billedet Haurvig Kapel, et tegn på klitfolkets voksende selvstændighed. I løbet af 1800-tallet tiltog klittens befolkningstal og indtægter, og ønsket om egne gudshuse resulterede i 1869 i to kapeller, et i Nr. Lyngvig og et i Haurvig. Dermed var klitfolkets uafhængighed af den gamle sognebinding for første gang fastslået, en uafhængighed der i 1922 førte til kommunal selvstændighed, i 1931-34 til det sluse- og havnebyggeri, der i årenes løb skulle blive kommunens tyngdepunkt.

6 Holmsland's Klit

Udsnit af Generalstabens 1:40.000-kort Tipperne. GI Copyright

Siden Ringkøbing Fjord i 1932 ved anlæg af sluser ved Hvide Sande kom under ordnede forhold har Tipperne udviklet sig fra marsk til mose. Før den tid holdt vinterhalvårets oversvømmelser strandengen ung, idet de tilførte jordbunden deres nærende aflejringer. Alt dette bragte sluserne til ophør. Fjordens vandstand blev nu holdt inden for faste grænser. Engenes tidevandsrender groede til, og kærulden bredte sig, hvor før strandengens haril havde hersket. Men mens marsk blev til mose voksede nyt land frem af fjordbunden.

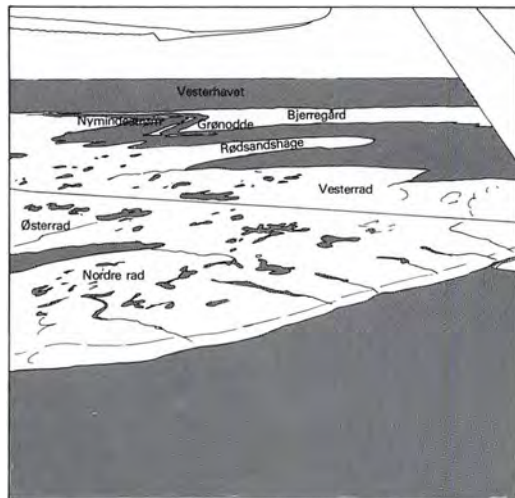
Under os ligger opgrøden. Som årringe i en stamme vidner tuernes koncentriske tilvækstlinier om Tippersands erobring. Endnu i 1950 lå vaden øst for halvøen hen som et nøgent sandflak. Var vinden i SØ pressedes fjordvandet op mod lagunens nordende, og Tippersande lå tørt, så ræven tørskoet kunne gå sin runde fra Tipperpold til Fuglepold. Var vinden i NV blev fjordvandet stuvet ned i Fale Dyb, og sandene lå vanddækket. I løbet af den sidste snes år er sandene groet til. Først kom strandkogleaks. Tagrør fulgte efter, tuerne voksede i omkreds og fastholdt det tilførte sand. Landet blev højnet, andre planter indvandrede, og hver stortue tog form af en kogleaks-bræmme græsshøj. Hektar efter hektar erobredes af plantevæksten med nye muligheder for dyrelivet. Mens det gamle, havskabte Tipperne bliver stadig surere, er nyt land blevet til. Tipperne, landets største videnskabelige reservat, er stadig en rejse værd.

7 Reservatet Tipperne

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:200.000-kort. GI Copyright

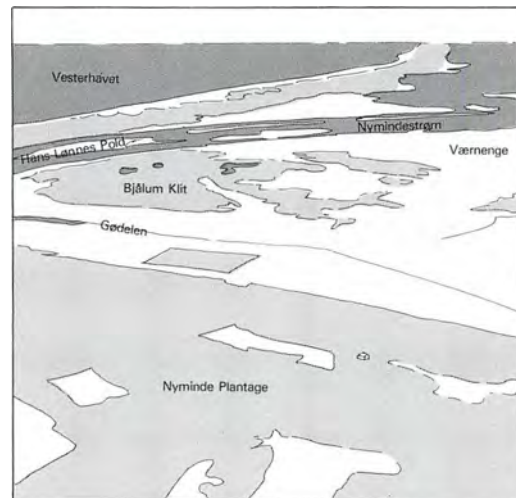
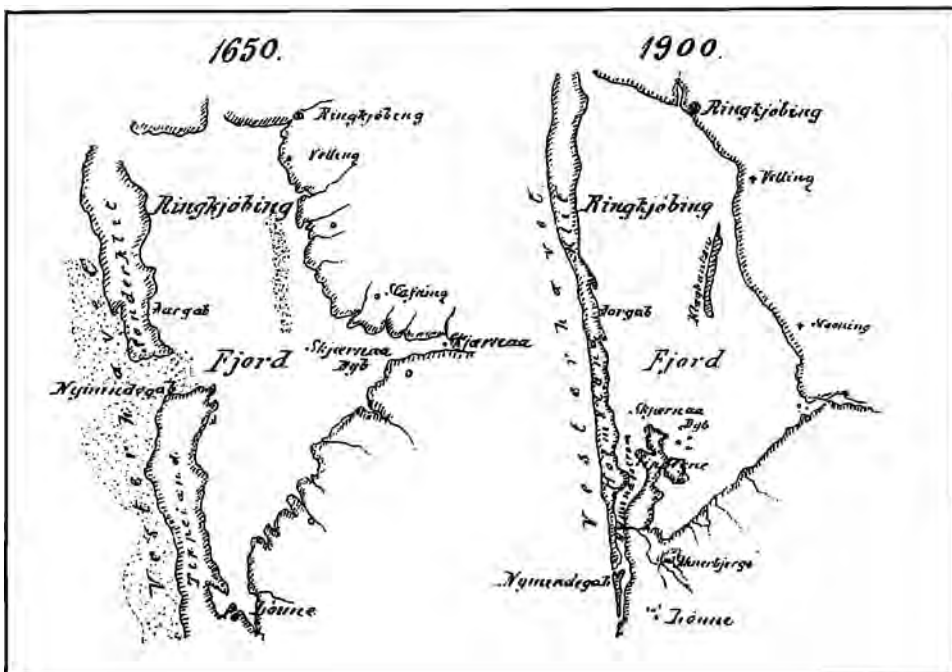

Under os ligger Tippernes strandeng - dannet i løbet af 1700- og 1800-tallet ved opvækst på de store sandflak, som lå inden for datidens Nymindegab. Gennem gabet pressede vinterstormene havvandet ind i fjorden, og strandengens planter bandt dets sand og slik. Landet voksede! Flyfotoet røber endnu Tippernes havskabte fortid. Fra Engkanten skærer de tidevandsskabte loer deres vandfyldte render langt ind i det grønne. Men ebbs og flodens pulsslag er forlængst ophørt, og selv om loerne endnu kan være svært passable, er forskellen på Skallingens dynamiske og Tippernes antikvariske marsklandskab iøjnefaldende. Talrige småsøer, »pander«, ligger spredt i strandengen. De er vandfyldte om foråret, men tørrer ud i løbet af forsommeren. Hættemåger og klyder grundlægger kolonier på deres småøer, men opgiver, når øerne i maj bliver landfaste - og dermed tilgængelige for ræv, ilder og lækat.

Tipperne markerer resten af 1600-tallets klittange, men siden voksede Holmslands Klit nordfra vestom Tipperland, og fjordvandet måtte følge en stadig længere vej sydover for at nå gabet. Jo længere vej, jo ringere blev vandpassagen mellem hav og fjord, jo ringere dybde, jo sværere sejlads. Den fjerne ørække, der fra Grønøde strækker sig de sidste seks kilometer ned til Nymindegab, blev til da en dampdreven sandpumper år 1900 uddybede strømmen for fortsat at give fjordens fiskere og Ringkøbings skuder mulighed for at nå havet.

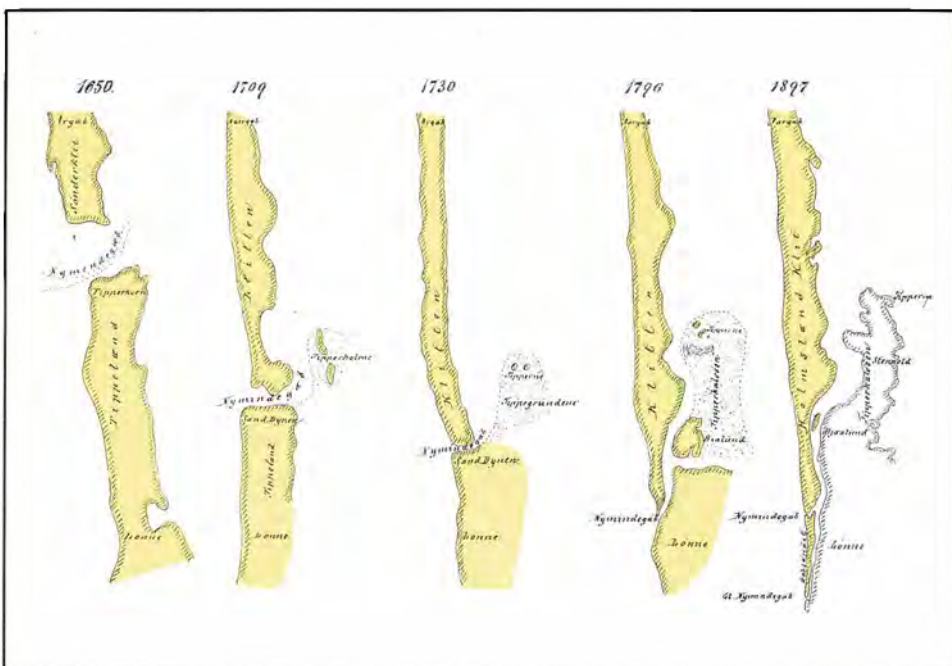
8 Havskabt land

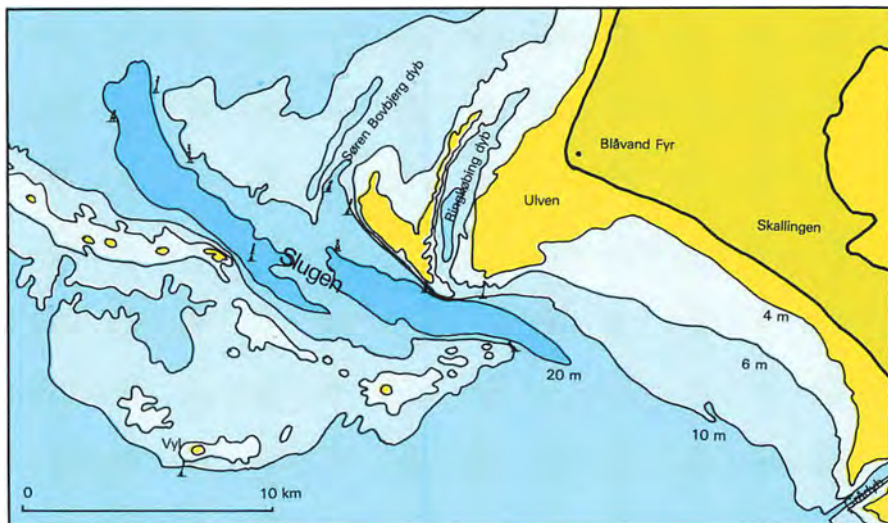
Under os ligger Nymindesø Plantage, og bag Gjødelens grønne lavning de fredede Bjålum klitter. Nord for klitten breder Værn engene sig, mens Nymindesøen i nordvest baner sig vej sydover med Holmslands Klit som vestlig begrænsning.

Holmslands Klit er en grønskolling! Endnu ved 1700-tallets begyndelse lå Bjålum Klit som fjordens værn mod vest, men i de følgende år forlængede den sydgående materialevandring den nordlige klittange vest om Bjålums kyst, og gabet, der hidtil havde haft form af et regulært hul i tangen, fik form af et tragtformet løb mellem den nydannede Bjerregaard klit og det gamle Bjålum. Strømmen åd sig ind i den gamle havklit, men efterhånden som afstanden mellem hav og fjord blev stadig længere, hørte også denne nedbrydning op. Så længe gabet eksisterede, var Nymindesøen fjordens salteste del, hvor fiskerlejets drejerlav med ulovligt vod skaffede bådelavene sild til krogenes agn. Da Hvide Sande afløste gabet blev strømmen til gengæld næsten fersk, og i dag breder vandran-kelen i juni sit hvide tæppe over den snart tilgroede ren-de.

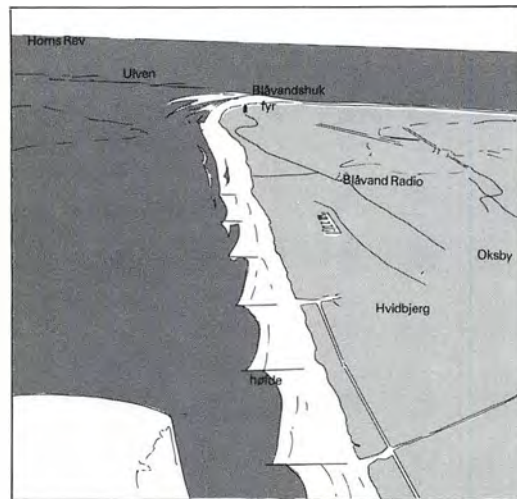
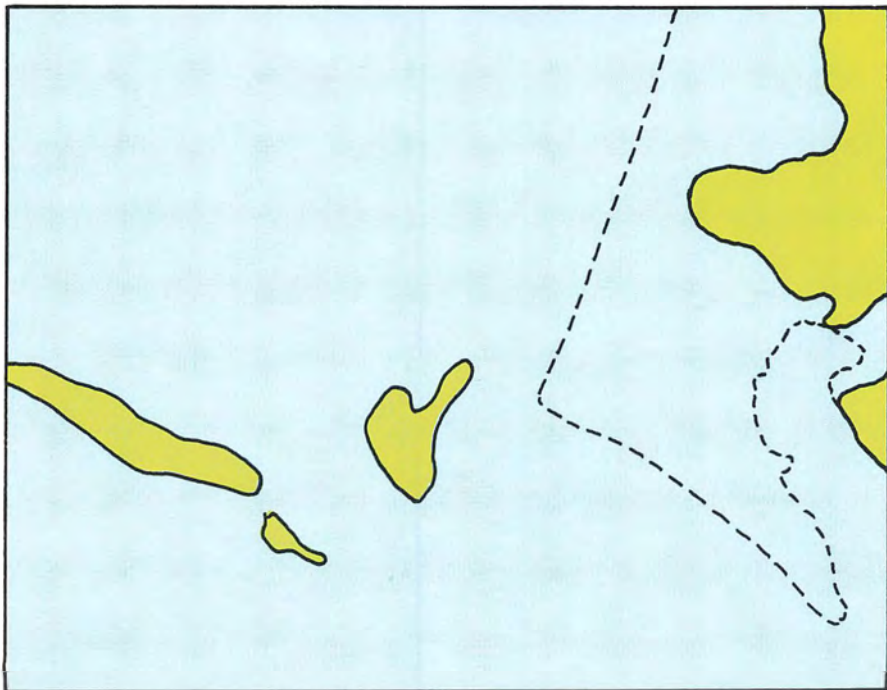

9 Bjålum's gamle havklit

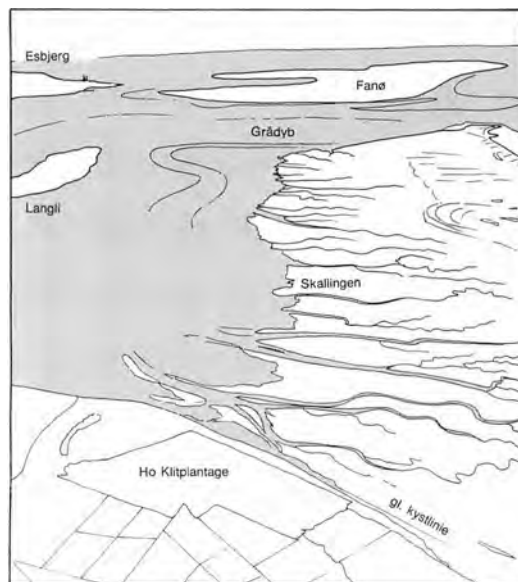
Skematisk kort over Stenalderhavets kystlinie med nutidskysten indtegnet.

Jyllands vestpynt, Blåvandshuk. Et ungt hjørne, thi endnu for femtusind år siden lå pynten tolv kilometer mod NNV, ved Grærup. Siden byggede havet strandvold på strandvold udenpå den gamle stenalderhavs-kyst, og Jyllands huk forskød sig stadig længere mod SV. Men hvad havet giver med den ene hånd, tager det med den anden, og under vor vinge ligger et af de mere udsatte punkter. Som nævnt på de følgende sider, var kysten syd for Oksby et af de steder, hvor havet hævdede sin fortsatte ret til gennembrud. Da vandbygningsvæsenet omkring århundredeskiftet begyndte at anfægte denne ret ved anlæg af høfder, forstærkede havet sit angreb på kysten øst for Blåvand. Syd for Oksby blev klitlinien brudt ned med flere meter årligt, og man måtte sikre kystlinien ved omfattende anlæg af høfder. Flyfotoet viser, hvordan de fungerer. Den sydøstgående transport af sand bliver opfanget foran høfden, og den ny strandlinie formes som en række buelinier. Karakteristisk er det, at sandtransporten ikke passerer høfden, sandet ligger i luv, ikke i læ!

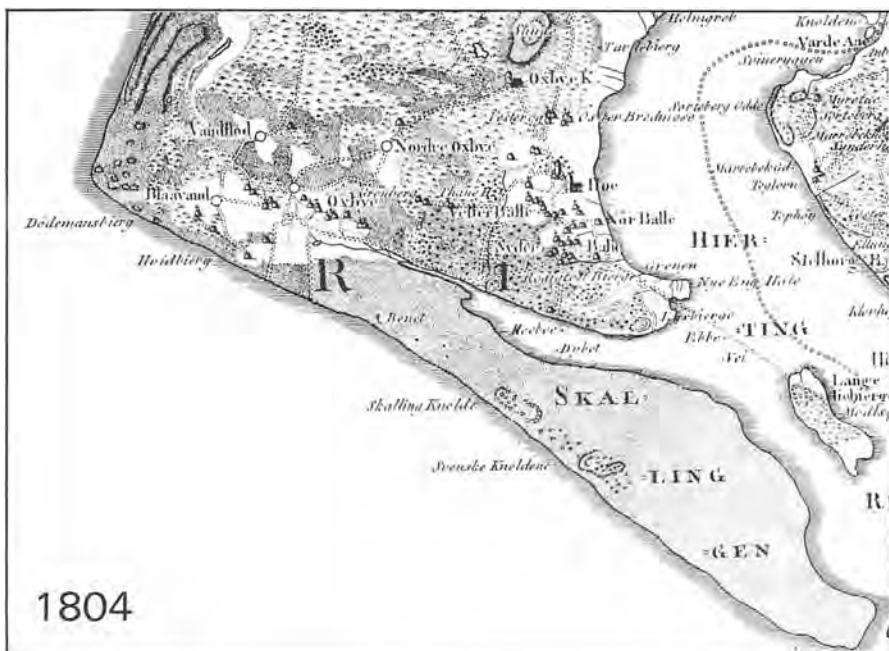
Hvor havet runder hullet aflejres en række buede revler, og bagved aner man Ulvens store sandflak. Horns Rev kan ikke ses. Det strækker sig over fyrre kilometer til havs.

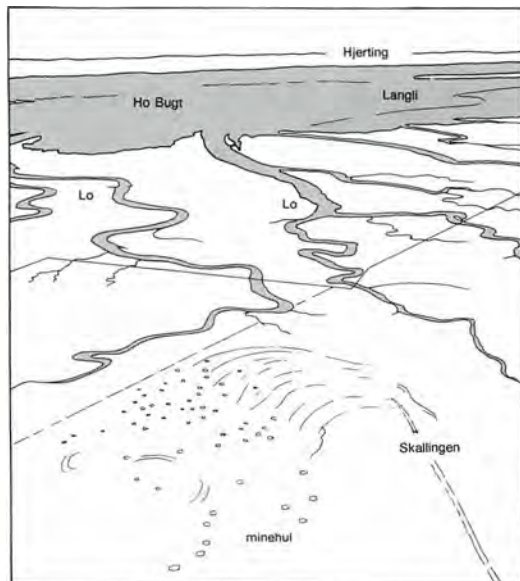

Et kig fra Blåvand mod sydøst hen over grænsen mellem middelalderens kystlinie og det unge Skallingen med Ho Bugt som baggrund. Til sammenligning Peter Mejers kort fra 1655. Skønt Skallingen efter 1634-stormfloden så småt var ved at tage form, er det stadig middelalderkysten, som dominerer kortet. Fra Blåvandshuk's Dødemandsbjerg (Tødtmansberg) fortsatte kysten syd om Oksby over Gl. Sønderside (Alt Søndersyde) til Sønderside. Syd herfor lå Skalling-Havnen, den senere Havnegrøft, der mod syd blev begrænset af Klitøen Stormholm på Skallingsand. Kortet fra 1804 viser i store træk samme billede. Halvøen er nu en realitet, men endnu skærer Hobo Dyb sin brede rende ind langs halvøens fod. I århundredernes løb blev Skallingehavn opfyldt, og Søndersides fiskerleje måtte flytte længere og længere mod øst. I dag eksisterer den kun som en reguleret tidevandsrende.

På flyfotoet markerer plantagens kant stadig den gamle kystlinie. Skallingens havoverskyllede sandbanke er blevet en nogenlunde stabil halvø, men tidevandets pulsslag opretholder sin uskarpe grænselinie mellem vade og marsk. Vesterhavet kan ikke længere gennembryde klitternes svage punkter, som mennesket har lukket med diger. Især Skallingens havns gamle lavning, Skomagersletten, var halvøens svage sted.

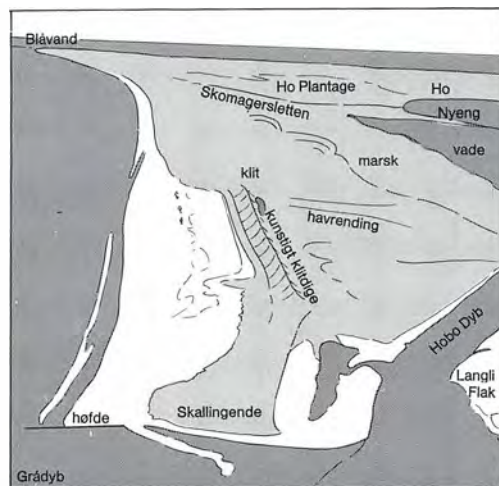
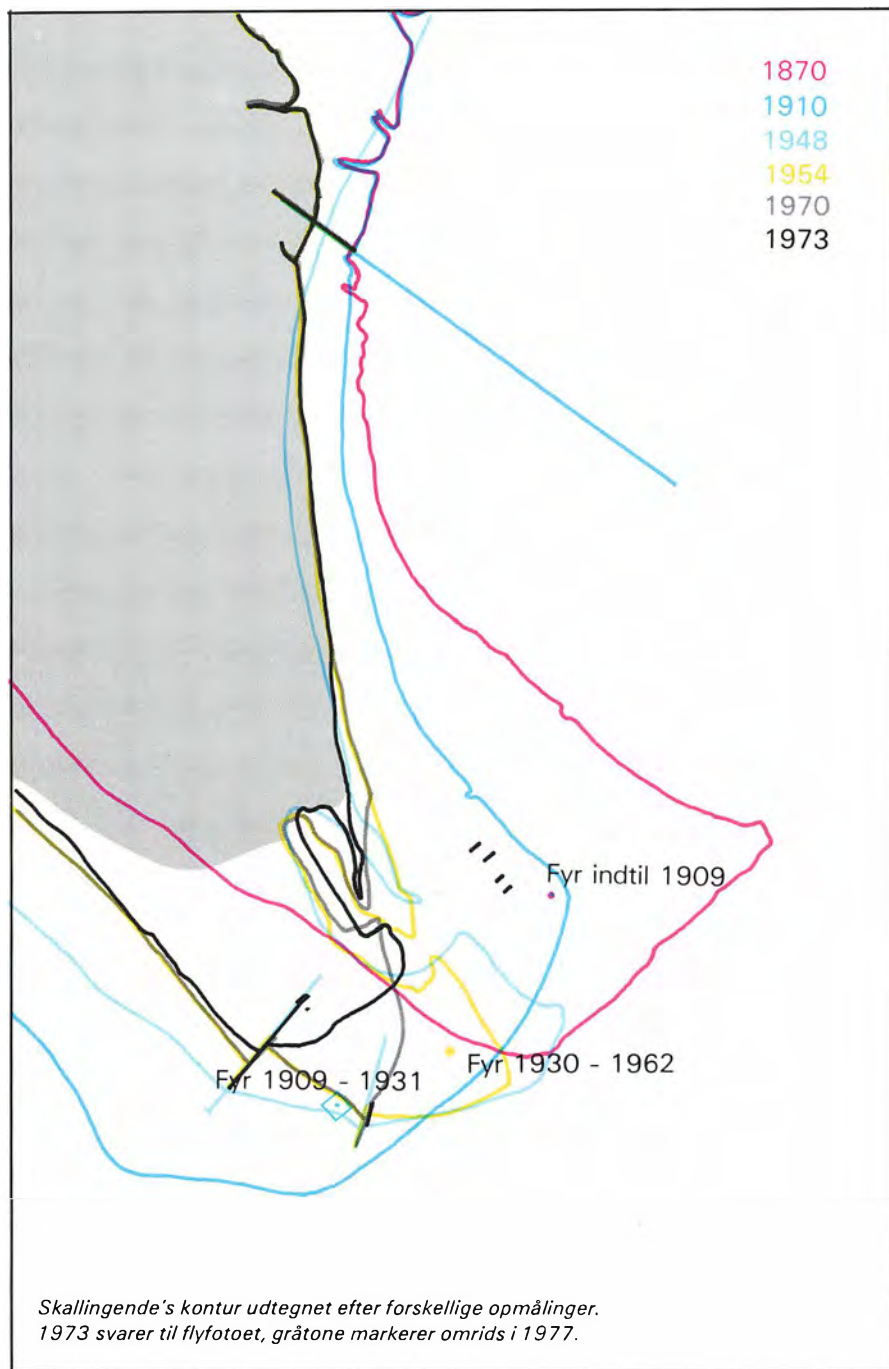
Havrendingernes gennembrud ind over Skomager-
sletten var som alt havværk en kombination af bort-
skyl og aflejring. Hvad havet skyllede med sig, når
flodbølgen brød gennem det svage klitværn, aflejrede
det pány, når det mistede sin kraft på vej ind over
halvøen. Skallinghavn blev med tiden indsnævret til
Hobo Dyb, Hobo Dyb til Havnegrøft. Halvøen blev
med bredt fæste svejset på middelalderkysten, Jyl-
lands kontur ændredes endnu en gang. Dog så sent
som år 1900 lå Skomagersletten og hele Skallings
brede marskland hen som en steril sandslette, lig Rø-
mø's Havsand - blot østvendt. Havet kunne frit omfor-
me landskabet, thi intet plantedække bandt det.

Men just ved denne tid begyndte strandengen for
alvor at kolonisere langs højsandets østrand ud mod
Ho Bugt. Planterødderne fik hold på landet, og tide-
vandet skar sine løb dybt ind i det nyskabte grønne.
Loernes dræn fremmede yderligere planternes vilkår,
og år på år bredte strandeng og tidevandsløb sig bag-
læns ind over sandene.

Flyfotoet viser den furede strandeng. Midt i billedet
mødes de hegn, der holder kvæget inde på det tørre.
Hegnet skiller også farvemæssigt, fordi nogle planter
tåler græsning, andre ikke. Under krigen minerede
tyskerne halvøen. Med små panservogne sprængte
man minerne i 1945, og endnu tredive år efter ses
minernes og larveføddernes spor i overfladen. Sårene
heles langsomt.

12 Tidevandets skaben

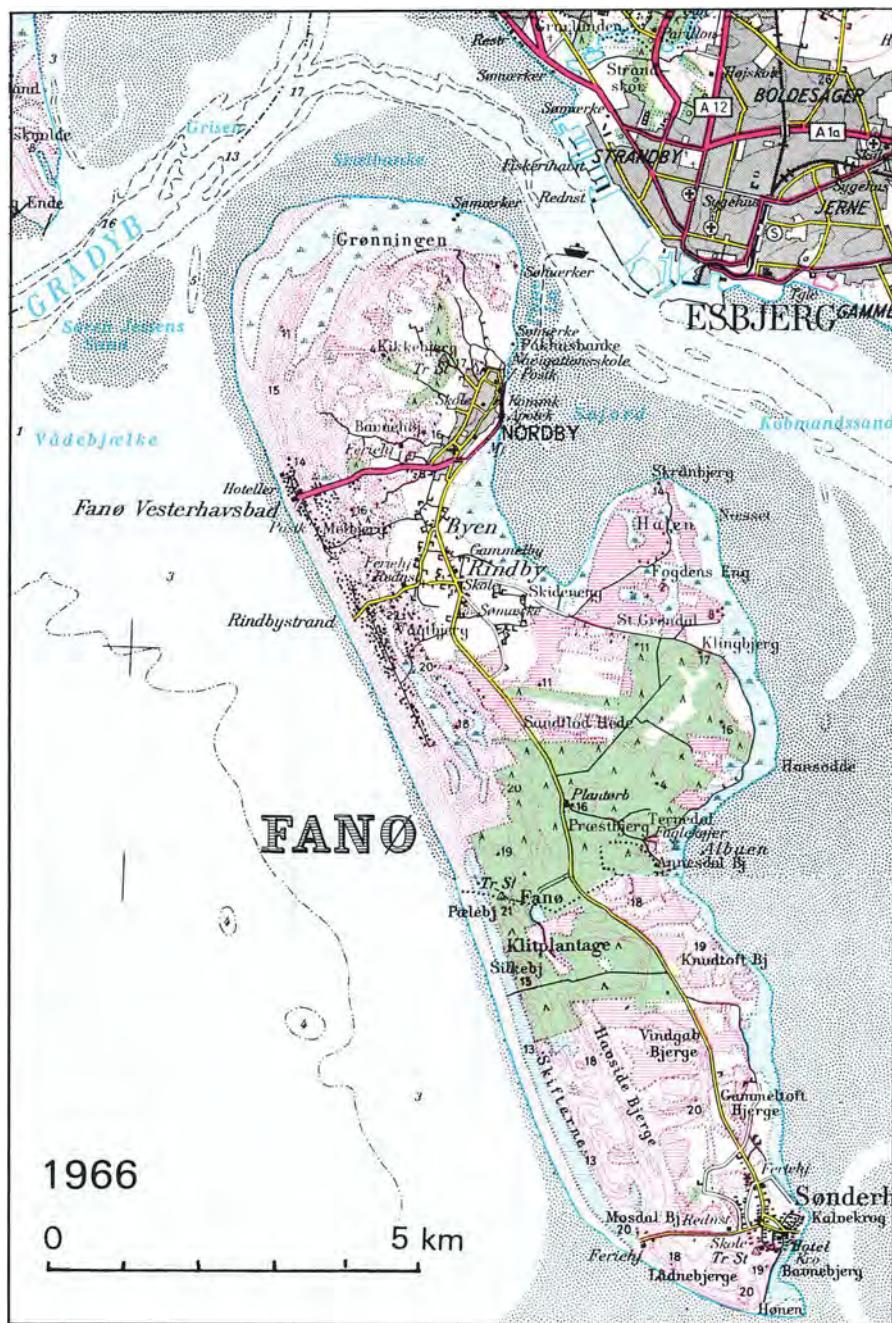

Ved Blåvandshuk - hvis knæ anes øverst til venstre - begynder Nordsøens tidevandskyst. Mod vest hav og strand fulgt af en bred klitzone, der østpå gradvis toner over i marsk og vade. Da menneskets indgreb på Skallingen har indskrænket sig til vandbygningsvæsenets dige- og høfdebygning, undgik halvøen den omformning, som er blevet alle de øvrige nordvesteuropæiske marskområder til del. Skallingen beherskes fortsat af vind og hav. Særlig udsat er sydspidsen, Skallingende, hvor specielt Hobø Dyb gennem det sidste hundrede år har skåret tusind meter af dens østkant. Derved blev dets løb retlinet og stabilt. Vandbygningsvæsenet har forsøgt at byde naturkræfterne trods. Efterårsstormene, der før århundredeskiftet brød ind over klitterne, blev effektivt lukket ude af det bastante sanddige, der lineært går midt gennem billedet. Høfdebygning havde man mindre held med, og i efteråret 1973 brød havet også den sidste høfde ned over en bred strækning. Men uanset disse ændringer vil halvøen fortsat eksistere. Havet, den store bygmester, jonglerer blot lidt med sine materialer.

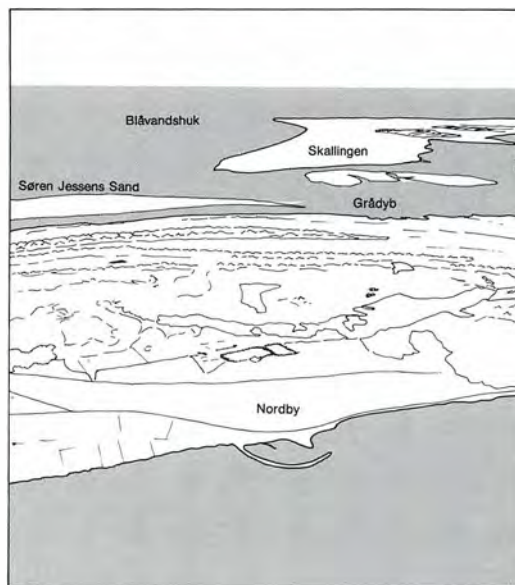
Skallingen begrænses mod nord - mellem Ho og Oksby - af plantage og klithede, der samtidig markerer den middelalderlige kystlinie. Her lå den jyske vestkysts betydeligste fiskeleje, Sønderside, hvis handel var organiseret af Ribe's storkøbmand.

13 Halvøen Skallingen

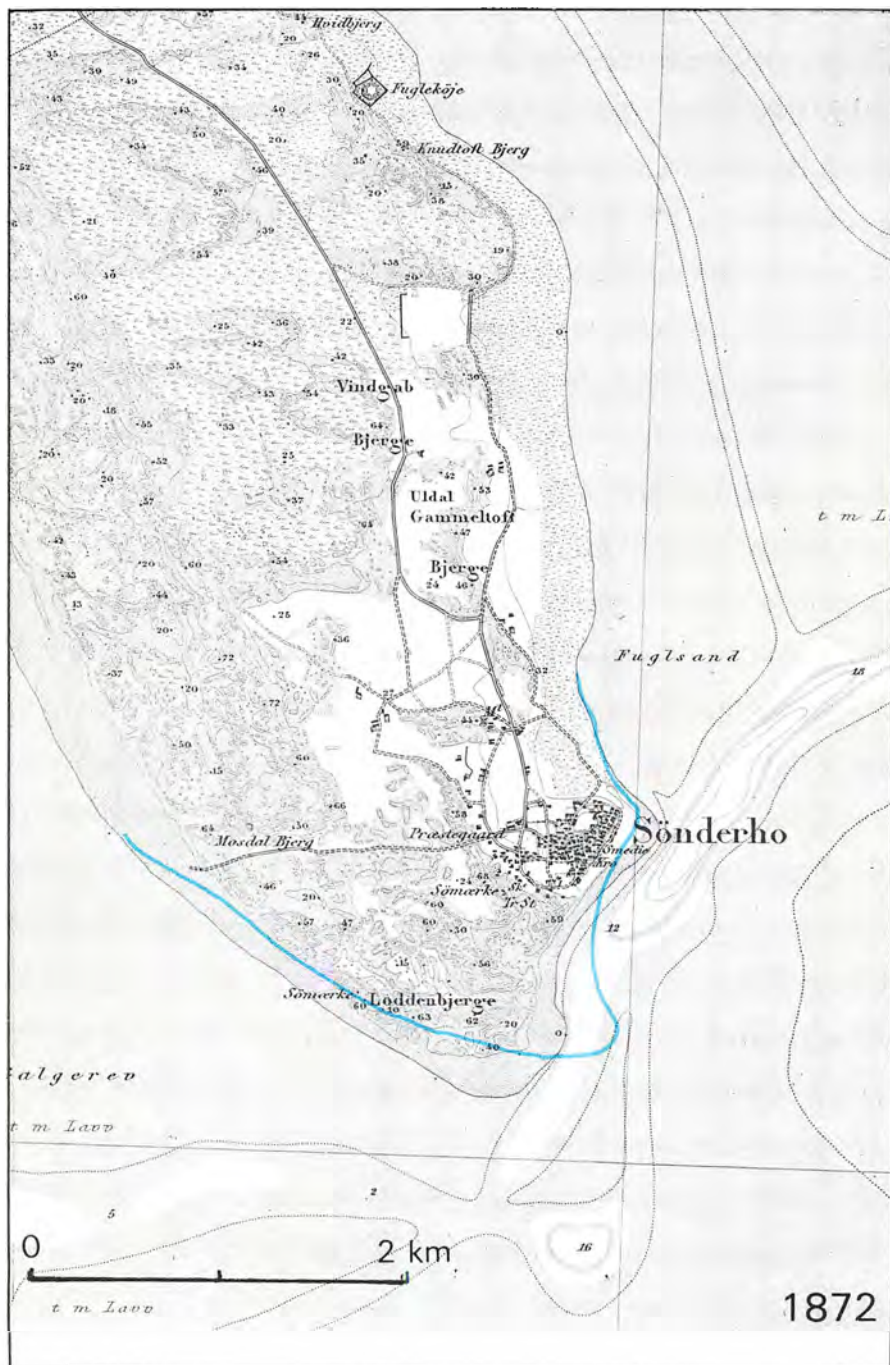
Udsnit af Geodætisk Instituts 1 cm-kort 1113 & 1114. GI Copyright

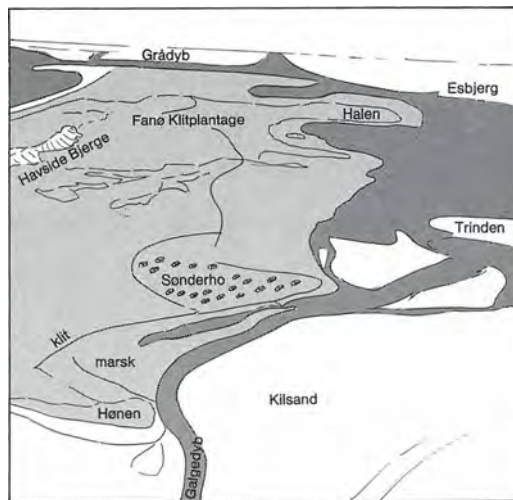
Et vinterbillede af Fanøs nordspids med Nordby som forgrund, Grådyb og Skallingen som baggrund. Nordby og Sønderho ligger næsten symmetrisk ved øens to ender, østvendt ud mod hver sin tidevandsrende. Allerede i 1606 siges det i en indberetning om Fanø, at »landet er ikke andet end tvende arme fiskelejer og i sig selv meget fordærvet af sand«. Men fiskelejerne lå velplaceret i læ for vestenvind og med dybt vand helt ind under land. Renderne åbnede for en række supplerende indtægter, først ved det nære fiskeri, siden ved udenvælts hvalfangst og søfart. Dette stimulerede tidligt øens folketal, idet Sønderho og Odden blev hjemsted for en talstærk stand af jordløse fiskere og sømænd. Alle havde de ret til græsning på sognets store almindning, og hvad jorden ikke kunne yde, gav havet. Nordby blev mod 1800-tallets midte den vigtigste jyske havn, idet den næst efter København havde rigets største handelsflåde.

Sejlskibtidens endeligt bragte hurtigt øens søfart og skibsværfter til ophør, men sømænd var der fortsat brug for, og selv om mange af dem efterhånden flyttede til de større havne, er transport - i skarp konkurrence med pensionister - stadig øens vigtigste erhverv. Og Nordby er fortsat hjemsted for en af landets mest moderne navigationsskoler, der uddanner styrmænd til handels-, skippere til kutter-flåden.

Udsnit af Generalstabens 1:40.000-kort Sønderho. GI Copyright. Blå streg markerer nutidens kyst.

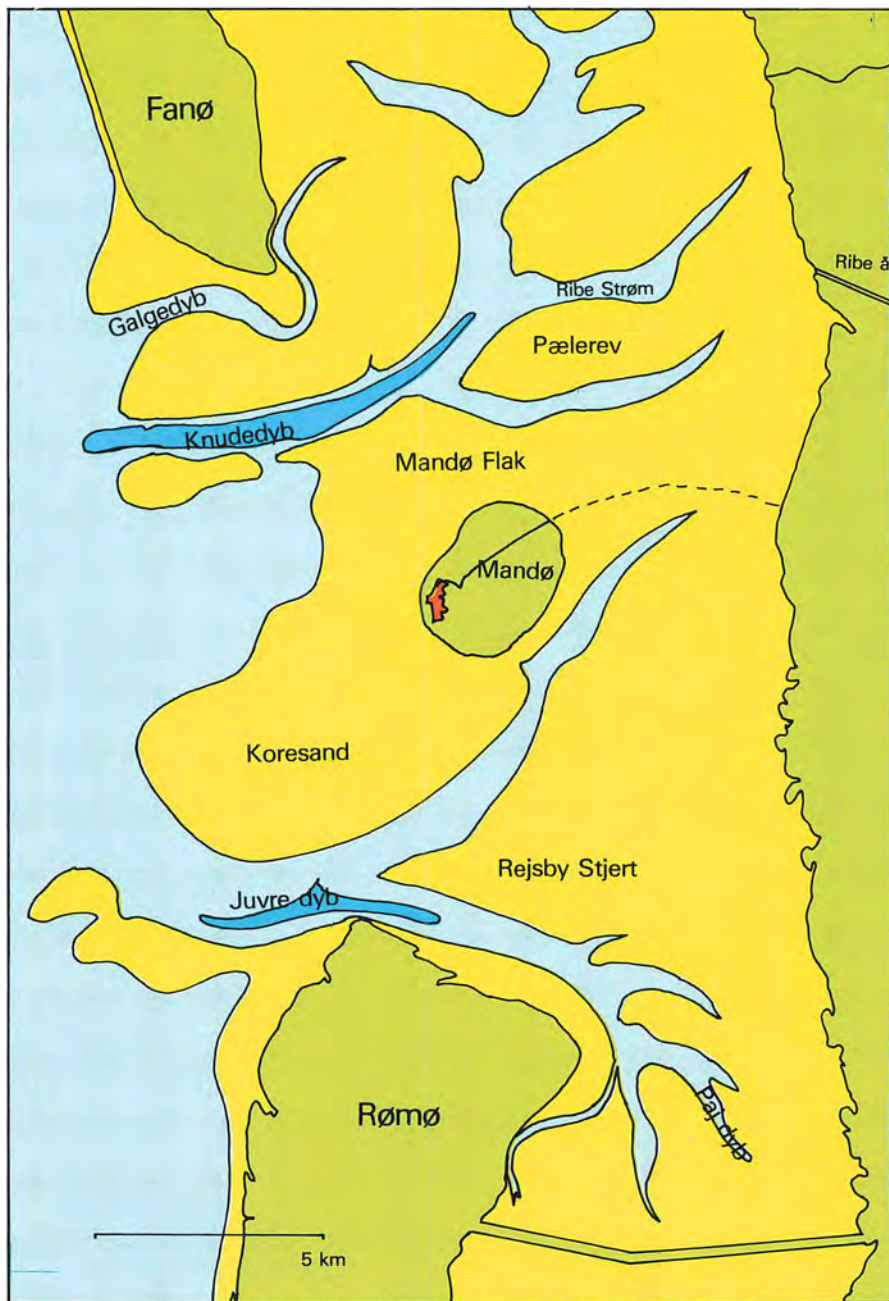
Næsten hele Fanø ligger for vor vinge. Plantagernes mørkegrønne ingenmandsland skiller øens to sogne, det fjerne Nordby, det nære Sönderho. Engang adskilt, i dag forbundet ved Postvejens lyse linie. Ude mod vest ses Fanø's kulmination. Havside Bjerge, en gammel havklit med alle sine vindbrud i behold.

Midt i billedet Sönderho. Fra syd runder Galgedybs smalle løb Fanø's sydspids for i et bredt sving at lægge sig tæt ind mod øen. Hvor tidevandsrende, klit og marsk mødes, ligger byen. Omkring år 1800 havde den ettusinde indbyggere og var således jævnbordig med mangel en dansk købstad. Dens rigdom var sejlskibsflåden, den var Vestkystens Marstal! Siden gik det tilbage, Nordby tog teten, indtil dampskibsalderen bragte også dens storhed til ophør. Sönderho er i dag overladt til turister og pensionister, og kun gyrdernes labyrint mellem enlængede skipperhuse vidner om fortiden. Endnu fortæller flyfotoets grønne marktav om agerbrug, men også det er i dag afløst af sommerhusgrunde og campingpladser.

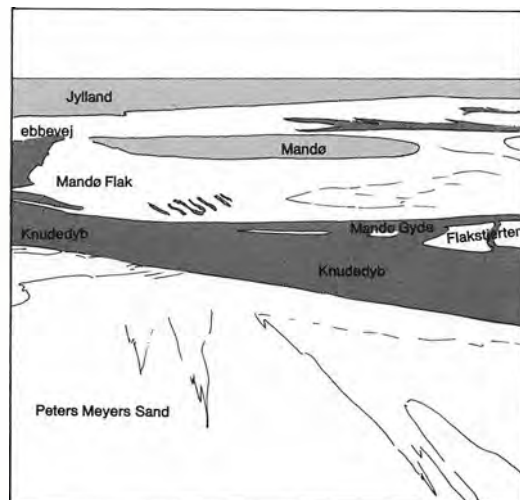
Fanø's klitlinie forlænges mod sydøst i Hønen. Hønen er ny, har fået sin endelige form i dette århundrede, idet Galgedybet endnu på kortet fra 1872 skar sig tæt ind langs klitfoden. Siden voksede Hønen frem og skabte bag sit fremspring læ for plantevækst og marskdannelse. I dag æder tidevandets malstrøm på ny løs af egne aflejringer. Hinsides den fem meter dybe rende breder Kilsands flak sig, mens renden nordover fortaber sig i en række småløb.

15 Fanø ved Sönderho

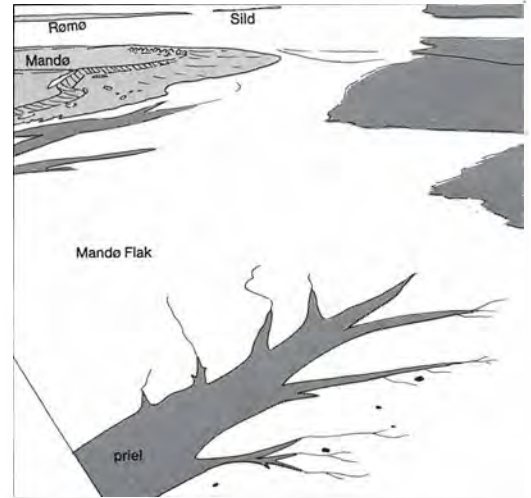
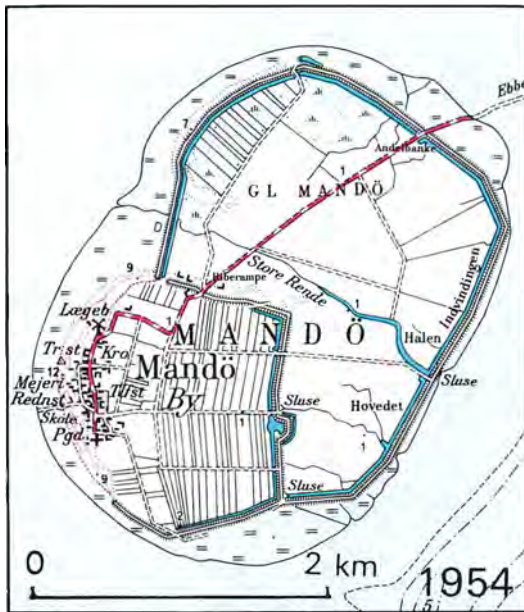
Kort over Vadehavet mellem Fanø og Rømø med dets sandflak.

Mens vort fly befinder sig nær Fanø's sydspids, skuer vi vidt over Vadehavets formverden. Det er lavvande, og kun prieler og dyb er vandfyldte. Under os breder sig Peter Meyers Sand. Det er et højsand, det vil sige et højtliggende sandflak, der selv ved normalt højvande ligger tørt. Bag det følger Knudedyb, hvis tidevandssystem betjener et ca. 150 kvadratkilometer stort vadehavsfelt mellem Mandø Ebbevej og Fanø's midte. Knudedyb's femten meter dybe rende var adgangsvej til Ribe, idet den store vandvej dog hurtigt mistede dybde mod land. Selv ved højvande kunne kun den fladbundede evert gå op ad Ribe Strøm, ja, måtte endda losse og laste et godt stykke vej uden for det jyske fastland.

Midt i billedet krones Mandø Flak af marskens grønne ø, der først fik sit nuværende omrids ved indiggningen i 1937. Flyfotoet illustrerer Mandø's utilgængelighed. Til alle sider er den omgivet af vade, intet steds fører en sejlbare rende - som ved Nordby, Sønderho, Juvre og Havneby - tæt ind til øen. Kun ebbevejen skaber forbindelse. Mens Mandø ejer al den frodighed, klitøerne mangler, og næsten hele dens areal er givtig landbrugsjord, hindrer dens isolation en effektiv afsætning af produkterne. For de unge bliver valg af erhverv og opholdssted et enten-eller. Enten stavnnsbunden landmand på Mandø - eller flytte fra øen.

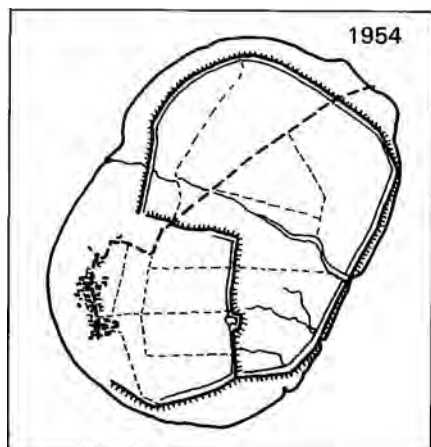
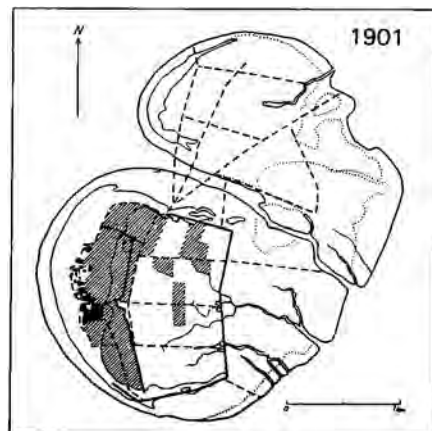
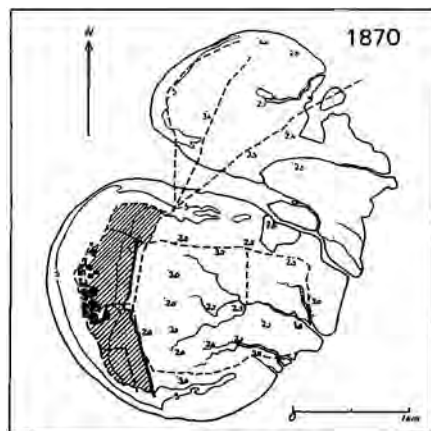
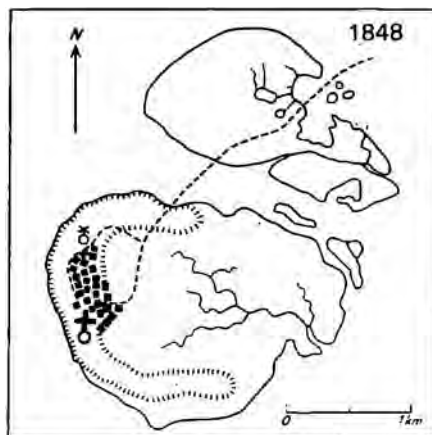
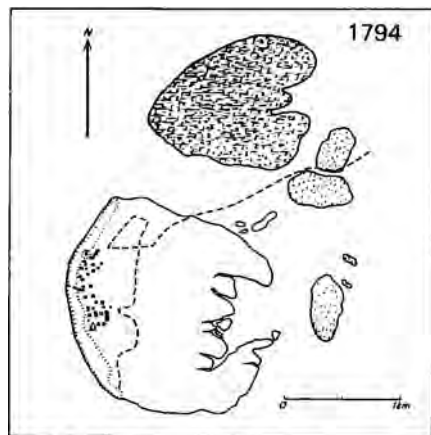

Endnu et indtryk af den uskarpe overgang mellem hav og land i Vadehavet. Fra et punkt nord for Mandø ser vi sydpå med Mandø og dens sandflak som forgrund, Rømø og Sild i fjern og diset baggrund. Nordsøen anes selv i sydvest bag Koresand. Billedet domineres af solgitrende modlys i en af Mandø Flak's prieler. Flakket er en højtliggende vade, der kun knap og nap dækkes ved højvande. Kun ud mod de omgivende dyb kantfures det af en række markante, men forholdsvis korte tidevandsløb, på grund af det stærke dræn ud mod de dybe render. Men de fortaber sig hurtigt og forsvinder i vadens jævnhed. Inde under Mandø ledsages kysten af en svagt markeret landpriel. Iøvrigt ses Mandø's buede vestkyst. Buene formes af to strandvolds- og klitsystemer, der før digebygningen i 1936-37 var ene om at beskytte dobbeltløsen mod vest. Bag den sydlige kryber landsbyens huse sammen.

Ligesom det foregående foto illustrerer også dette flyfoto Mandø's afstand til havet. Ingen brænding tordner mod strand og angiver havets grænse, nej, øens grønne marsk næsten gror frem af vaden, som slutpunkt i en proces, der starter med en havbund, som ved sandpålejrning bringes op i højvandsniveau. Her invaderes den af planter, der binder tidevandets klægparkler og vindens flyvesand. Endelig bygger mennesket landsby og dige.

De fem kort viser Mandø's udvikling fra 1794 til 1954. De to oprindelige øer - Gl. Mandø i nord og Ny Mandø i syd - blev ved tilslikning forenet, og endelig sammensvejet af 1937-diget. På 1870 og 1901-kortet er agerlandet antydet ved skravering.

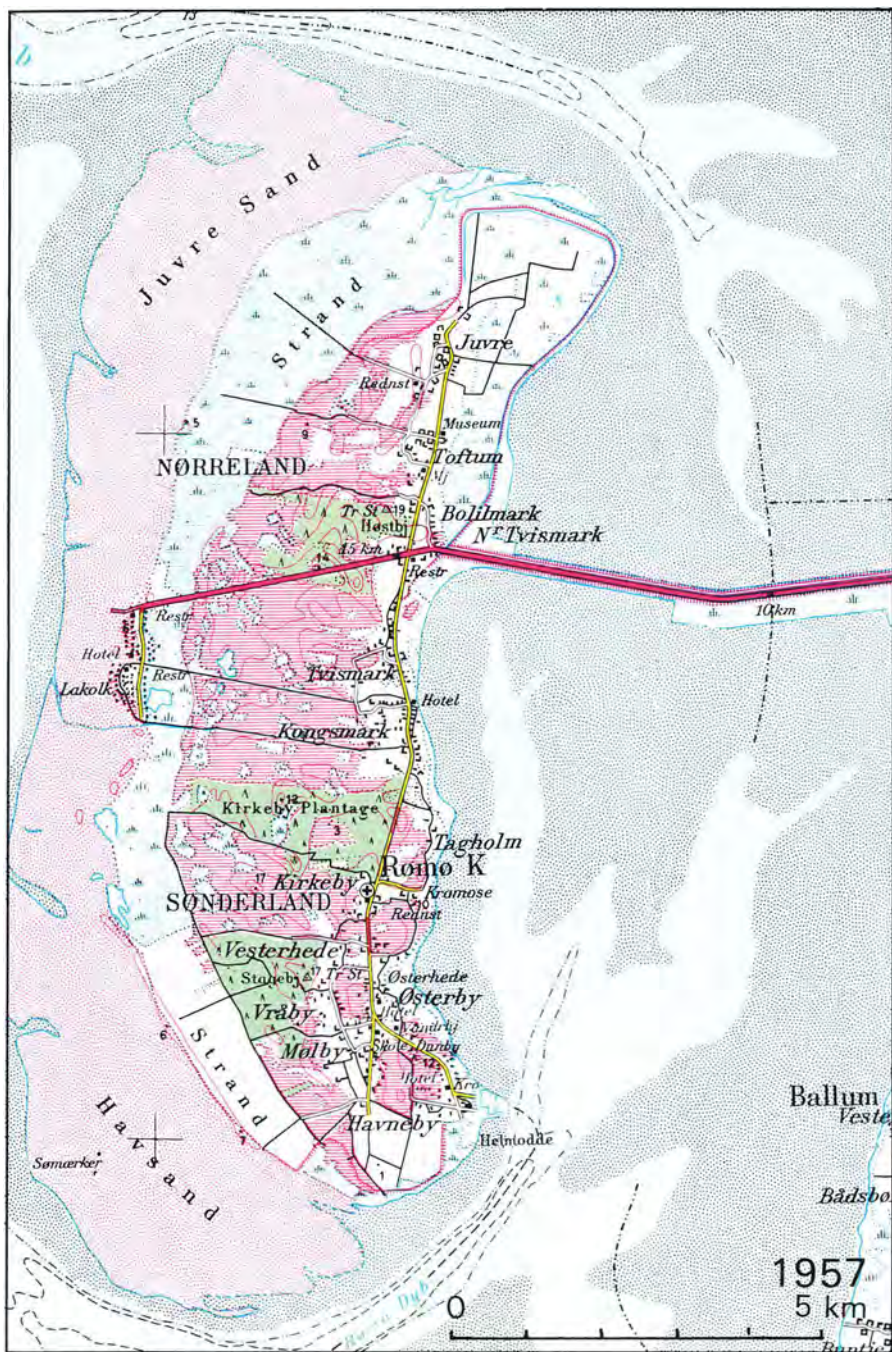

Under os ligger Mandø's kerneland: Mandø By bag klitbuens ti meter høje værn og landsbyens gamle ager bag Toftegårdsdiget, der indtil 1887 var øens eneste værn mod øst. Diget kan i dag kun spores i markmønsteret, men bag det lå øens kun 60 ha store agerland, der først ved inddigningen i 1887 blev udvidet til 200 ha. Endelig blev det nuværende havdige bygget i 1936-37. Samtidig med at stadig større arealer er omdannet fra marskenge til agerland, er driften blevet intensiveret, jordene blevet drænet og merglet, og udskiftninger foretaget i 1872 og 1962. Denne intensivering faldt sammen med bortfaldet af biindtægter ved søfart, og resulterede i at Mandø opretholdt sit befolkningstal til op imod år 1900. Derefter rammes også den af byflugt, og øens befolkningstal aftog fra 262 i 1890 til 141 i 1969 og 86 i 1974. Befolkningsunderlaget er således blevet for lille til at kunne opretholde næsten samtlige et moderne samfunds servicefunktioner. Ligesom det er tilfældet med alle andre isolerede småsamfund drænes også Mandø for sin ungdom, kun de gamle bliver tilbage, og det bliver år for år mindre rentabelt at opretholde de institutioner, der blev oprettet i opgangsperioden.

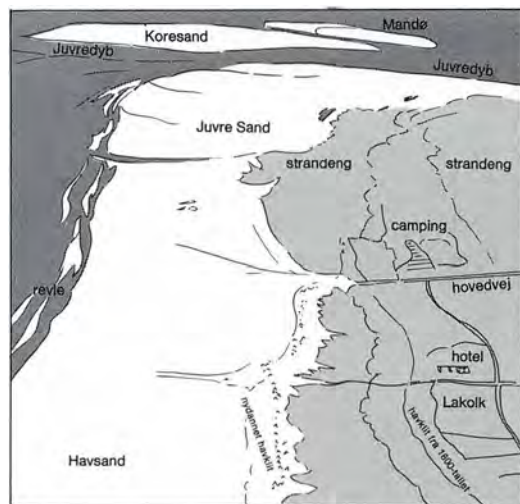
Indtil en vejforbindelse bliver en realitet, vil øens forbindelse med omverdenen fortsat være afhængig af ebbevejsens upålidelige bustider, der ofte blokeres af stormperioder og isskruninger.

18 Landsbyen Mandø By

Udsnit af Geodætisk Instituts 1 cm-kort 1112. GI Copyright

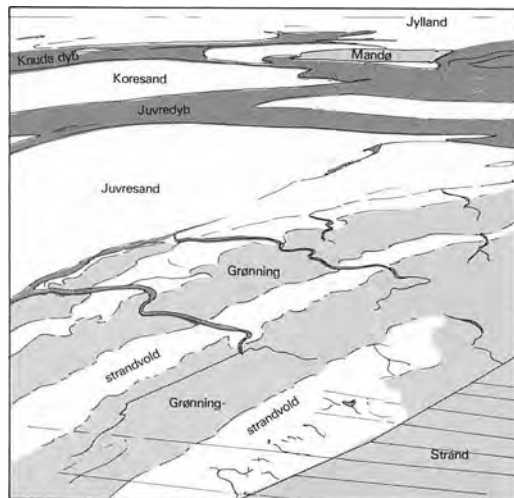
I festlige kulører kiler enggrønt, klitbrunt, strandhvidt og havblåt sig bølgende og tunget ind i hinanden - uden skarpe grænser. Fotoet dækker Rømø's nordvestlige fjerdedel, ungt og havskabt, thi endnu i 1800 var alt dette strand og hav. Imidlertid byggede bølger og vind mod 1800-tallets midte en ny klitryg på datidens havsands, den ryg der i dag bærer hotel, sommerhuse og campingplads og som en række lave klitbuer fortsætter nordover omgivet af engenes mørkegrønne. Dette blev da den nye kyst, der bag sig afskar den kilometerbrede »strand«, som hurtigt omdannedes til ferskvandseng.

Men Rømø's vandring mod vest var ikke forbi, og flyfotoet skildrer væksten. Lad os starte udefra! Stranden brømmes mod vest af en række uregelmæssige sandrevler, der tydeligt demonstrerer tilførselen af materialer. Man næsten ser øen vokse! Den stadige pålejring skaber en strandvold, hvis hvide sandmasser blæsten fører ind over den grålige strandflade. Først planterne standser dem. Havsandet begrænses da indefter af en småtuet havklit, hvis hvide sandtunger skyder sig ind over det brunlige plantedække. Bag havklit følger lavning, derpå endnu en havklit, blot nogle årtier ældre, men allerede næsten dækket af plantevæksten. Bag den en ny lavning, der endelig afgrænses af Lakolk-klitten. Tre klitsystemer dannet i løbet af godt hundrede år!

Udsnit af Geodætisk Instituts flyfoto 1969. GI Copyright

Under os ligger strandene ved Rømø's nordlige runding. På det foregående foto så vi, hvorledes Lakolkklitten tabte højde nordover, for gradvis at forvandles til lave, krummede strandvolde. På dette foto er de tilsyneladende helt forsvundet. Et nærmere eftersyn viser dog stadig de samme tilvækstlinier, idet strandens grønne afbrydes af en række lysere sandrygge. Også de er tilgroede, men der er farven til forskel! Strandvolde-
ne er dog de fleste steder ikke højere end at marskens tidevandsløb skærer tværs igennem dem. Kun undtagelsesvis ligger loerne efterladt som afskårne stumper, blokeret af brædingens sandaflejringer.

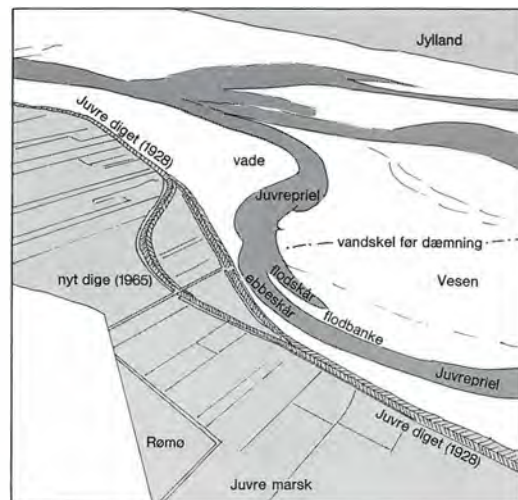
Rømø's og Fanø's nordpynt har mange paralleller. Begge udmærker sig ved rigelig tilgang af materiale, idet Rømø's Juvre Sand og Fanø's Søren Jensen flankerer henholdsvis Juvre og Grå Dybs sydflanker. Disse enorme sandmasser svejses - ved en stadig østgående materialevandring - på øernes nordspids. En sammenligning mellem 1805-kortene over Rømø og Fanø er instruktiv. Mens Rømø's nordspids er udpræget slank - specielt sammenholdt med nutidens bastante ø - har Fanø's nordende netop omkring år 1800 fået tilføjet en bred sandbræmme, dens Grønning. Så forskellige de to øer er i deres omrids ved første øjekast, så ens er de ved det andet. Der er kun Havsandet til forskel!

20 Tilvækst i nord

Det af dæmningen afskårne Juvrepriel bassin og den nydannede Juvrepriel.

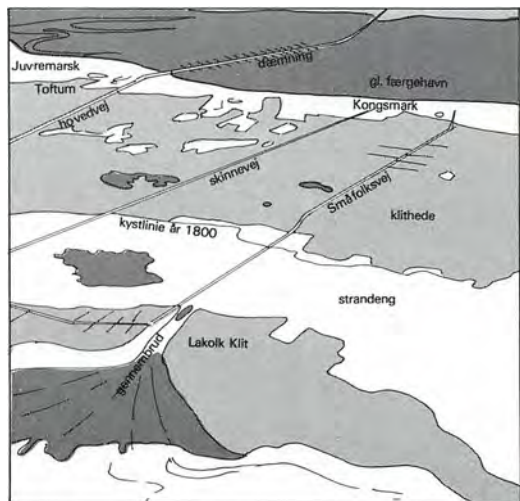

Da man mod 1930'ernes slutning planlagde Rømo-dæmningen, var linieføringen i det store og hele bestemt af vandskellet mellem Listerdyb's og Juvre dyb's tidevandsområder. Ved at lægge den der, ville man opnå at gribe mindst muligt ind i områdets hydrografi. Der var imidlertid det besværlige ved sagen, at dæmningen i så fald ville nå Rømo nær dens nordspids, hvilket trafikalt ville være upraktisk. Man valgte derfor at klippe en tå og sigte nogle kilometer sydligere. Derved afskar man imidlertid et bassin på næsten fem kvadratkilometer fra dets afløb sydpå, og i de følgende år voksede en beskeden nordgående priel sig stor på sit forøgede opland. Strømmen i renden voksede, skar sig ved faldende vand stadigt tættere på Juvrediget, og i 1965 så man sig nødsaget til at bygge et nyt tilbagetrukket dike. Endnu er det gamle dike ikke gennembrudt, men ebbestrømmen har dog ædt sig langt ind i det. Det er for en gangs skyld ikke stormflod, der truer digets eksistens. Tværtimod er det en pludselig overgang mellem et kraftigt højvande og et ekstremt lavvande, for eksempel forårsaget af et pludselig vindskift fra veste- til østenvind - med en voldsomt eroderende ebbestrøm som resultat. Juvrepriel er et godt eksempel på den risiko, man løber ved at foretage indgreb i naturkræfternes frie spil, specielt hvis man sætter sig ud over deres lovmæssighed.

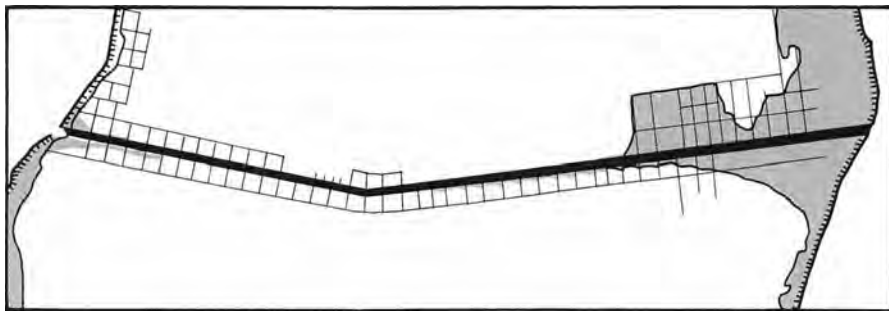
Udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort 1805. GI Copyright. Blå streg markerer nutidens kyst

Mens de øvrige Rømø-kik ta'r øen på langs, ser dette fra Lakolk på tværs af øen - og via dæmningen helt over til det jyske fastland. Variationer over et snart gammelt tema: I forgrunden strandfladens møde med Lakolk-klitten. Bag sommerhusbebyggelsen ligger strandengen med en næsten helt tilgroet lagune, bag den igen Rømø's kystlinie år 1800, der danner vestgrænsen for øens kerneland, den halvmåneformede klithede. En vej fører østpå, tværs gennem alle zonerne. Det er turismens første pulsåre. Ad den førte øens hestetruckne skinnebane kurgæsterne og deres habengut fra færgestedet i Kongsmark til Lakolk's hotelpaladser og sommerhuse - med alle deres løvefodder og gesvejsninger. Lakolk blev grundlagt i 1890'erne af den legendariske pastor Jacobsen i Skærbæk. Pastoren tog i 1890 initiativet til oprettelsen af Skærbæk Bank, for ved dens hjælp og ved penge indsamlet på foredragsturnéer i Tyskland at starte en lang række af projekter. Lakolk var det mest langsigtede af dem, thi mens pastoren og hans talrige foretagender krakkede et efter et - inklusive badestedet - levede dets idé dog videre. Den måtte blot vente endnu et halvt hundrede år på en dæmning før den kunne komme til fuld udfoldelse.

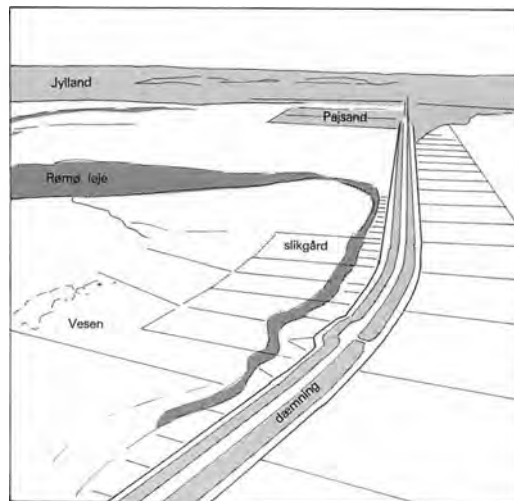
22 Lakolk bliver til

Slikgårde og tilgroning langs Rømø-dæmningen omkring 1970. Tilgroningens udstrækning er vist med gråtone.

Grøblemaskine i arbejde.

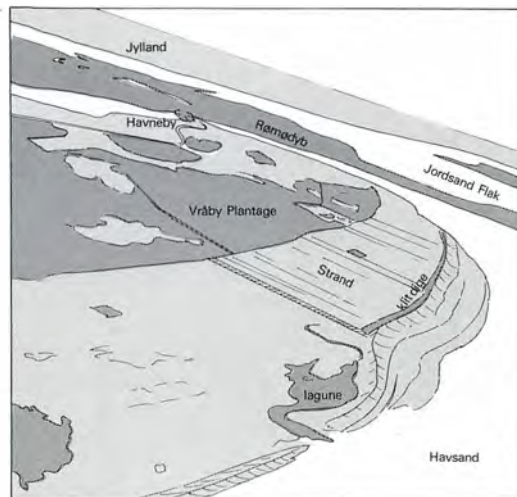
Rømødæmningens ni kilometer lange jordvold på vej mod fastlandet, begrænset af brændingsbeskyttende betonfliser mod vaden, med vejens brede bånd som midterstribe. Startet som beskæftigelsesarbejde sidst i 1930'erne, standset i krigsårene og fuldført i 1948. Arbejdsløshed og egnsudvikling var igangsættende, mens 1960'ernes bilisme siden blev dæmningens hverdag. Frem for noget vestjysk landskab er Rømø blevet rekreativ forstad til Hamburg.

Under os ligger Vesens høje sandflak, bagest i disen det tilgroede Pajssand, adskilt af Rømø Leje. Dæmningen har fremmet tidevandets aflejring, men med langt den største tilvækst på sydsiden, ganske svarende til Vadehavets øvrige dæmninger. Specielt i bugten mellem dæmningen og Ballumdiget gik tilslukningen rask, idet vaden højnedes med op til en decimeter årligt. Snart indvandrede annel og kveller, og strandengen trængte ud langs dæmningens sydfod, hvor den ses som en mørk skygge. Under os ligger grøblerenderens tætte net, der i dag når helt til Rømø. På nordsiden, derimod, er aflejringerne beskedne, og Rømø Leje's forgreninger når fortsat helt ind til digefoden. For at beskytte dæmningen mod tidevand og brænding har man anlagt en række korte høfder og opfanget strømmen ved slikgårde og faskiner. Den svagt markerede priel langs digefoden er den oprindelige fyldgrav, der nu er næsten tilslukket.

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:40.000-kort, A 4002. GI Copyright

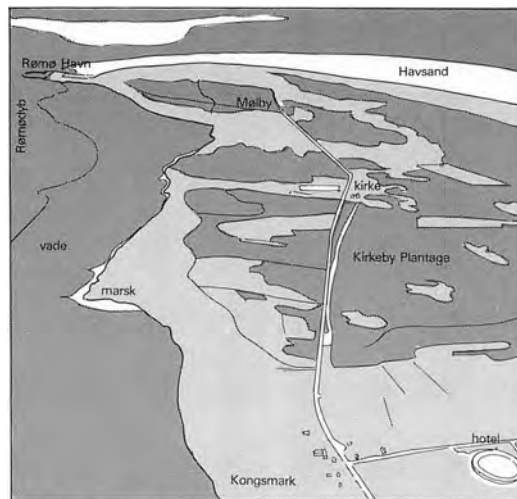

Fra et punkt syd for Lakolk ser vi i sydøstlig retning ned over Rømø, og endnu en gang ligger øens forskellige zoner klart foran os. I forgrunden Lakolk-klittens sydlige udløber, der ved faskinegærde og hjelmeplantning har taget form af et regulært klitdige. Helt sikkert er det dog kun mod syd, hvor et tværdige lukker af, mens den nordlige del jævnlig udsættes for havets indtrængen. Her ligger derfor to laguner, der giver rugeplads for et rigt liv af måge- og vadefugle. Bag diget blev stranden bragt under plov og dens 200 hektar yder et vigtigt tilskud til øens småbrug.

Bag stranden følger det gamle Rømø - skarpt begrænset af farveskiftet fra agrenes lyse til klithedens og plantagens mørke kulører. Vraaby Plantage skjuler Rømø's største klitsystem, en storslået række af parabelklitter, der kulminerer i Stagebjergs 17 meter. Klitvolden grænser igen op til et snævert nord-syd-gående agerbrugsbælte, der strækker sig fra Sønderby i syd til Vesterhede i nord. Haver og marker ligger her som forsænkede firkanter omgivet af høje sanddiger. Ofte har stormene sendt deres fygesand ind over agrene, og bagefter måtte man grave det tilføjne væk for igen at nå ned til muldjorden.

Bag agertungen følger endnu et lavt, lyngdækket klitareal, der endelig afløses af østkystens snævre bebyggelsesbælte ud mod et smalt marskland.

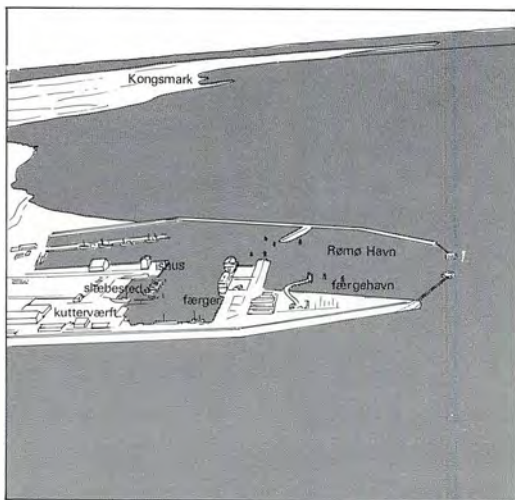
Vi flyver syd for dæmningens fæste ved Bolilmark og har øens gamle centerby Kongsmark under os. Her lå Rømø's færgehavn, kro og postkontor. Efter Ballumdigets bygning under Første Verdenskrig blev færgehavnen flyttet fra Ballum by til Ballum sluse, og mellem den og Kongsmark udveksledes da Rømø's omsætning. Mejeriprodukter, uld, lam og ungvæg udgjorde øens overskud, alt andet måtte indføres. Største post var brændsel og bygningsmaterialer. Fra gammel tid blev kogødning anvendt til fyring på alle de friske øer. Lyngtør var også brugbar, men mosetør måtte man til fastlandet efter. Bygningssten kom fra Jylland eller fra teglværkerne på Sild og Føhr, hvor hovedparten af øens mørkebrændte, rødviolette sten blev fremstillet.

Siden dæmningen i 1948 blev fuldført er Kongsmarks trafikale betydning ophørt. Til gengæld er den godt på vej til at blive øens vigtigste hotel- og sommerhusby, idet man ved fredning søger at bremse bebyggelsen i Rømø's havnære dele. Lakolk's vækst sker i Kongsmark!

Bag Kongsmark ligger Kirkeby Plantage, bag den kirken, indviet til sømændenes skytshelgen Skt. Klemens. De morsomme gravsten fra hvalfangstens dage vidner ligesom kirkens størrelse om en tid, da indtægter fra søfart tillod et dobbelt så stort befolkningstal, som nutidens turisme og hensygnende landbrug.

25 Centerbyen Kongsmark

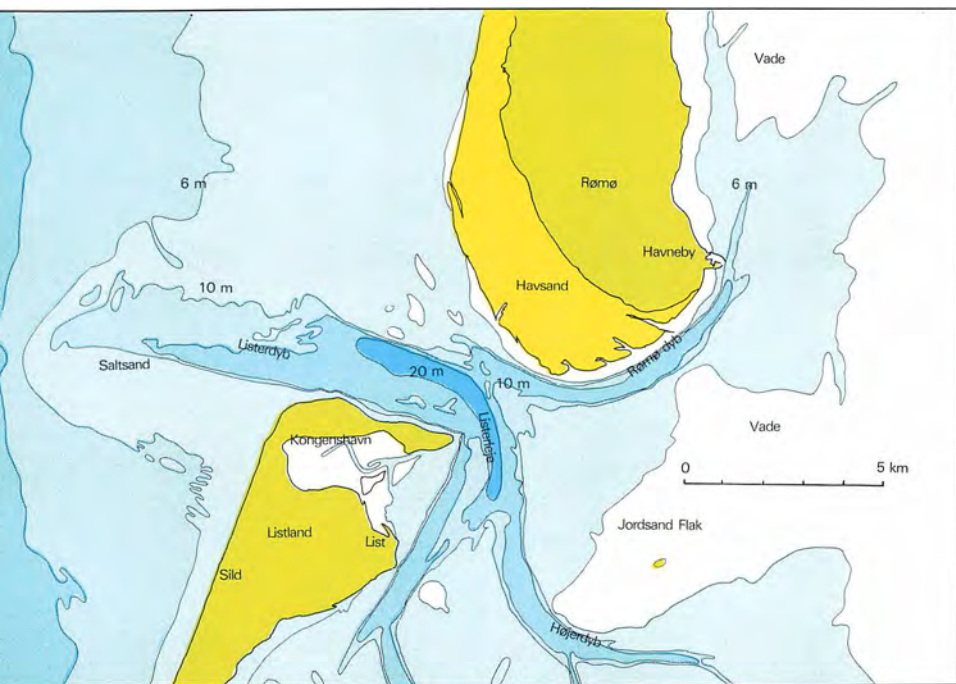

Ligesom på Fanø lå også Rømø's vigtigste landingsplads ved øens sydøstpynt. Her gik dybet tæt under land, her var læ for vestlige vinde. Så tidligt som 1858 blev stedet udpeget som det bedste til anlæg af en vestjysk havn, også i tysk tid havde man planer, men først i 1960 blev loven om en fiskerihavn på Rømø vedtaget - efter at dæmningen havde givet sagen realitet. I maj 1964 blev Rømø Havn indviet.

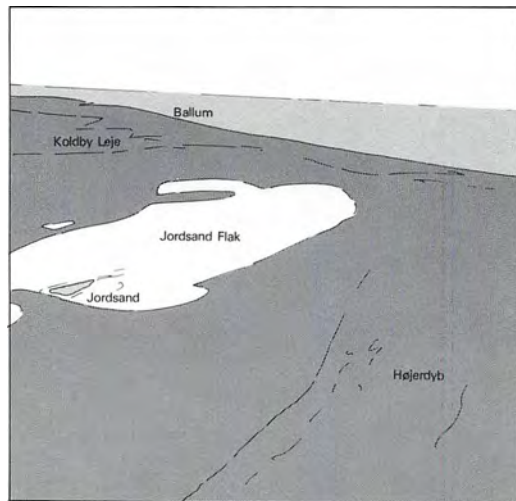
Hensigten med havnen var at skabe forudsætning for et havgående fiskeri med alle dets følgeindustrier. Herved håbede man at kunne standse Rømø's affolkning. Men det var lettere sagt end gjort. Syd for Esbjerg findes ingen tradition for havfiskeri, og tilgangen nordfra var trods egnsstøtte begrænset. I 1967 søgte man at skabe interesse for fangst af hesterejer, et fiskeri af stor betydning i det tyske vadehav. Man fik da også startet, fik bygget en fabrik, og søgte at skole folk i fangst og behandling. Man måtte dog opgive at gøre Rømøerne til et rejepille-folk, og fangsten eksporteres nu upillet til Tyskland. Fællesmarkedet har åbnet nye muligheder, idet en betydelig del af den nordfrisiske rejeflåde benytter havnen som base.

Færgefart er blevet havnens hovedfunktion. De høje banetakster over Hindenburg-dæmningen gør det billigere for både fragt- og persontrafik at lægge vejen til Sild over Rømø.

26 Fiskeri eller turisme?

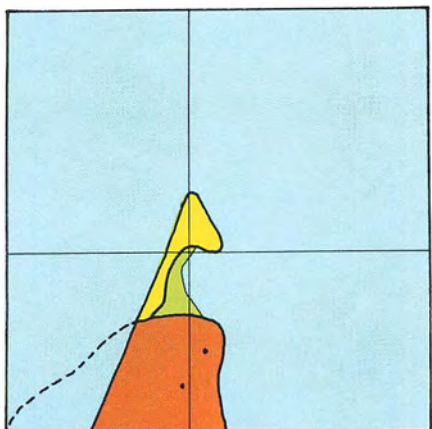
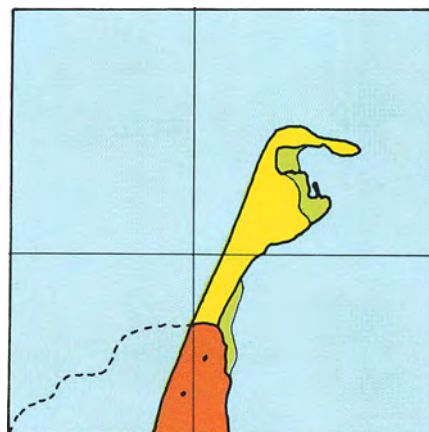
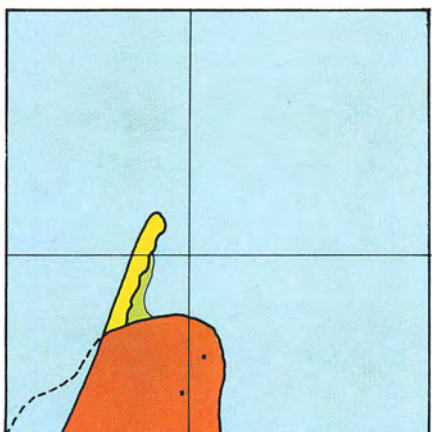
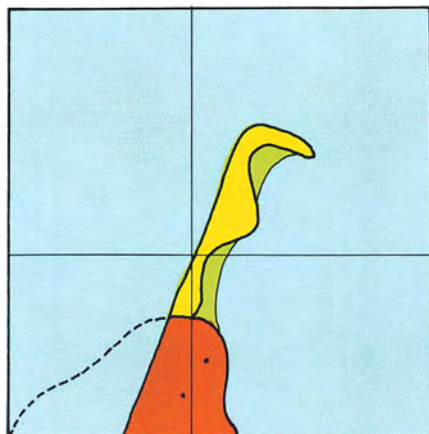
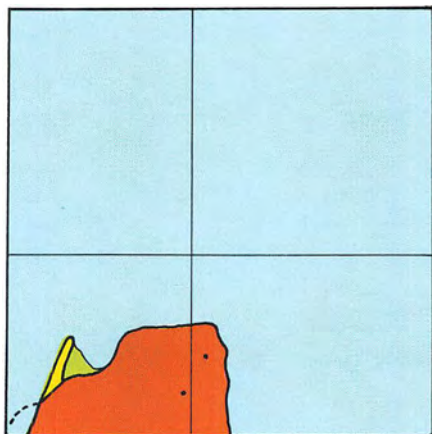

Ensom ligger Jordsand som en lille grøn plet yderst på sit store grå flak, omgivet af Højerdøb mod syd, Koldbyleje mod nord. Øen minder i beliggenhed om Mandø. Ligesom den ligger Jordsand fjernt fra det åbne hav, så at sige i andet parket, kun tilgængelig ad ebbevejens træse fodtur, seks kilometers vaden! Mens den ydre ørække som regel udmærker sig ved tilvækst - klit på klit - har Jordsand, i lighed med de nordfrisiske marskøer, halligerne, tabt sig stærkt gennem århundreder. Endnu mod 1600-tallets slutning rummede øen to landbrug, men stormfloderne tog også dem, og Jordsand blev degraderet til høbjergning for fastlandets bønder.

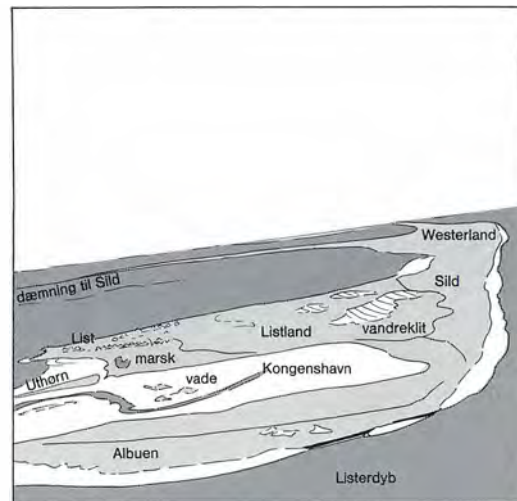
I dag er den imidlertid påny kommet til ære og værighed. Allerede i tysk tid blev den et center for fuglefolk, og navngiver til Vogelschutzverein »Jordsand«, og er i dag blevet midtpunkt i første fase af en kommende fredning af det danske vadehav. Øen passes af folk fra Vildtbiologisk Station, der dels følger ynglefuglene på øens 5 ha store klitland, dels vadernes myriader af trækkende ande- og vadefugle, der her finder føde og rast under den lange rejse. Vaden er rig på føde. Hvor før friserne haveder åd sig fede i marsken, snadrer knortegæs nu i ålegræsset.

De fem kort viser skematisk nedbrydningen af Sild's geestkerne og den samtidige opbygning af Listland's nordgående strandvolds- og klitland. Omtegnet efter »Die Küste«, 1940.

Skematisk udvikling af Silds Klittange.

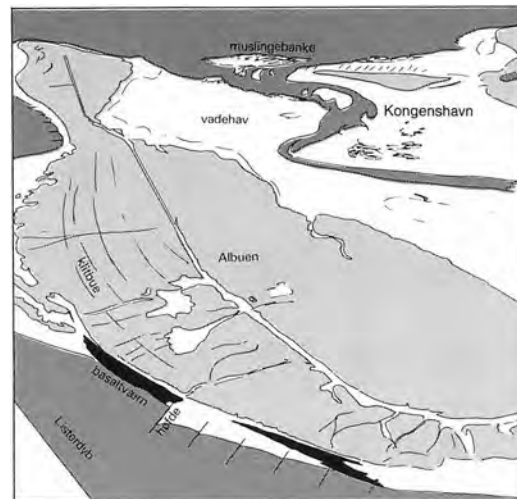

Vi flyver over grænsen ved Listerdyb og skuer ned over en underlig Sild. Øens kerne ved Westerland syner ikke af meget, men strækker sig i en lang spids østpå mod Hindenburgdæmningen. Kernen består af istidens moræner og opskudte tertiærlag, der i nord og syd dukker ned under hav- og vindaflejrede sandlag i øens to langstrakte »horn«. I nord svulmer øen på ny i det brede Listland, indsnævres i Kongehavnens vadebugt for at afsluttes i Albuen's brede sandodde aflejret ind langs Listerdybs 50 m dybe rende.

Sild har det hårdt. Den er den nordfrisiske ørækkes bastion mod vest, og trods en enorm indsats af hølfer og anden armering tærer hver ny storm på kysten. En sammenligning med fotoet fra Lakolk understreger vilkårene. Mens hav og land på Rømø møder hinanden over en kilometerbred strandflade, der kun overskylles ved storm, står brændingen på Sild - selv ved magsvej - helt ind nær klitfoden, der rejser sig stejlt fra den smalle strandbræmme.

Fra havklitten har stormene gang på gang sat store sandmasser i bevægelse østpå. Fotoet viser tre af dem. Den største ligger lige øst for vejen med en jævnt stigende vindside og en 30° stejl læside. De to næste er mindre, mens den østligste - bag hvilken turist- og kasernebyen List ligger - er tilgroet og standset. Men de øvrige flytter fortsat deres fronter østpå med nogle meter årligt - afhængig af vinterhalvårets storme.

Mens Sild som helhed er udsat for en nedbrydning, som ingen endnu har formået at standse, ser vi under vor vinge et af dens få tilvækstpunkter. Fra strandfladen ud mod Listerdyb blæser nordvestenvinden sandet sammen i en lav forklit, der ved hjelmens hjælp vokser til en ny havklit - en parallelvold til de ældre klitsystemer. Mindst seks sådanne klitrygge kan tælles på tværs af Albuens krumning.

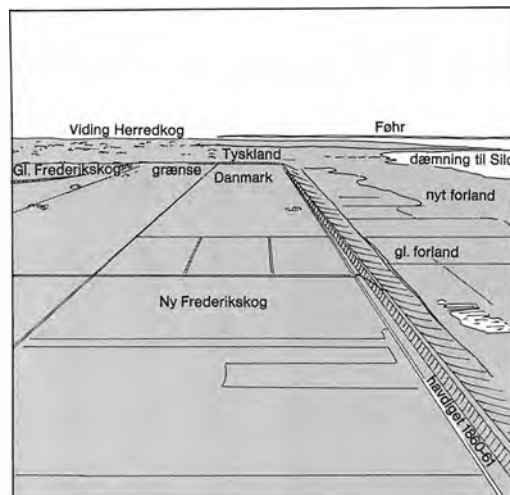
Hvornår Albuen er dannet er uvist. Det er Silts seneste tilvækst, men eksisterer allerede på Johannes Mejers kort fra 1650. Efter at det egentlige Listland længe havde været øens punktum, blev hoveddybet forlagt nordover, og øen forlænget med Albuens velformede appendix. Samtidig skabte det nye horn en stor bugt, Kongenshavn, der gennem århundreder var den danske krigsmarines vigtigste tilflugtssted mellem Skagen og Elben. Sydrømø og Listland var kongerigske enklaver, hvorfor den danske kongemagt beherskede det strategiske Listerdyb.

Men også Kongenshavn har hav og tidevand fået sandfyldt. Det sand, som havet så ubønhørligt nedbryder på øens vestside, fragtes af tidevandet ind langs Albuen, hvor det af brændingen svejses på som nye strandvolde eller føres helt ind i Kongehavnens læ. Kun prielens smalle og bugtede løb fører endnu dybt vand ind mellem blåmuslingebankernes sorte plamager.

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:40.000-kort Højer. Gl Copyright (formindsket)

Fra et punkt lidt syd for Højer følger blikket grænsen mellem vadehav og marsk sydoover. Billedets hovedelementer er vade, forlandsmarsk, dige og kogsmarsk. Ny Frederikskog blev inddiget i 1860-61, og dens dige er stadig Tøndermarskens værn mod havet. I baggrunden den knækker 1861-diget i ret vinkel og når frem til det middelalderlige Viding Herred dige, der danner grænse mod Tyskland. Samtidig skifter bebyggelsen karakter, idet 1861-kogens linealopdelte og næsten ubede græsflade afløses af en værfpletet marsk.

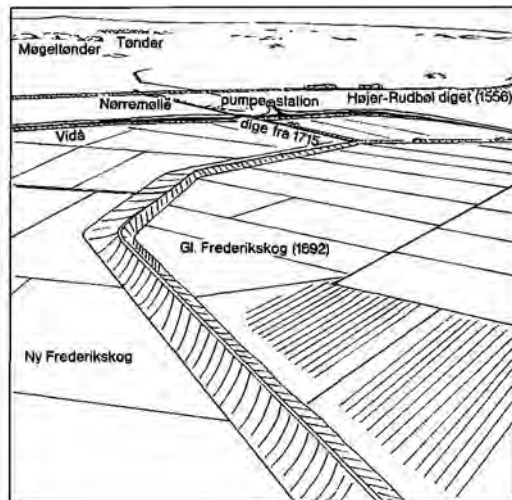
Marsken kendetegnes ved afvandingsgrøfternes rektangulære markmønster. Hegn er unødvendigt, springstok uundværlig. Hovedparten ligger fortsat som vedvarende græs med studefedning som driftsform. Kun husmændene langs vejen og forsøgsgården ved Højer Sluse driver agerbrug. For at skabe adgang til landvindingsfelterne - og til diget ved stormflod - har man anlagt en række katastrofeveje vinkelret på diget. Digets karakteristiske profil er tydelig. Stejl læside, jævnt skrånende, brændingsformildende havside. Uden for ligger forlandet, inderst det gamle, lysegrønne, der allerede har en menneskealder på bagen, yderst den mørkegrønne lave marsk dannet ved en energisk statslig indsats siden 1955. Mens det ældre forland for længst er nået op over højvandsniveau, bliver den unge spartinamarsk endnu vanddækket to gange daglig. Forlandet har megen god græsvækst, men da en opspringende storm hurtigt kan sætte marsken helt under vand, er det et noget risikabelt opholdssted, der kun benyttes af få.

30 Havdiget ved Højer

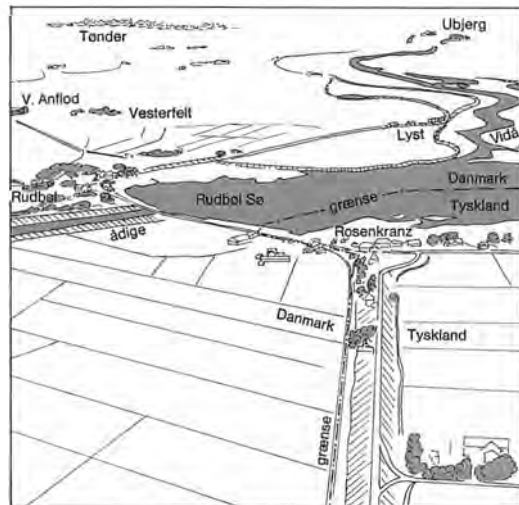
Udsnit af Videnskabernes Selskabs 1805. GI Copyright. Blå strek markerer nutidens kyst

Fra et punkt, nær det sted, hvor den dansk-tyske grænse møder havet, ser vi østpå ind over marsken med Møgeltonder og Tønder som kiming. Under os ligger marsken med gamle digelinier, grøfternes tætte net og cirkulære vandingshuller. Diget, der i en knækket bue indrammer billedets højre hjørne, blev i 1690-92 bygget omkring det sydforliggende forland og navngivet Frederikskog. I billedets baggrund løber det endnu ældre 1556-dige, der forbinder Højer med Rudbøl. Mellem disse to diger nåede tidevandet fortsat ind til slusen ved Rudbøl. I 1715 fuldførtes et kort forbindelsesdige, der afskar Rudbøl fra havet, og slusen blev flyttet ud til det nye dige. Helt frem til 1860 nåede tidevandet ind til fotoets digelinier. Imidlertid aflejredes nyt forland i digebugten, i 1860-61 blev det nuværende havdige bygget, Ny Frederikskog skabt og Frederikskog degraderet til Gl. Frederikskog. Frederikskogene er oktrojerede koge, inddiget på en kontrakt (oktroj) mellem et kapitalstærkt konsortium og hertugen. Kun en ringe del kom i bondeej, og hovedparten blev årligt udlejet til græsning. Denne udnyttelse er stadig fremherskende. I 1920'erne blev Vidåen lagt i ådiger, og pumpestationens rødteglbygning rejst. Men skønt diget under os er nedskrevet til andenrangsdiage, har det stadig bevaret sin klassiske profil med den jævnt stigende havside og den stejle, solbrændte læside.

31 Gamle digelinier

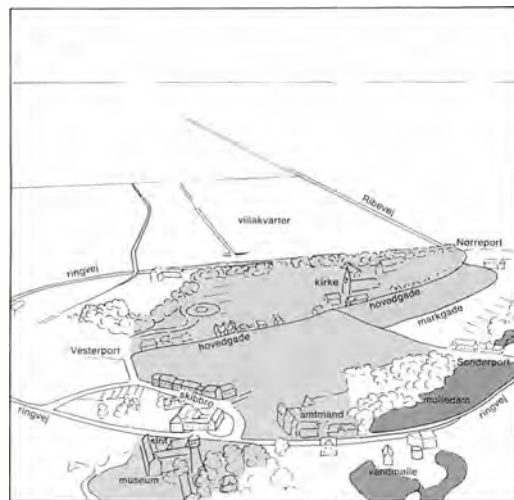

Selv om århundreders digebygning har ændret Vidåens tidevandsdelta, giver flyfotoet dog endnu mange minder om forudms tid. I brede slyng baner åen sig vej gennem det sumpede landskab, idet ådiger sætter grænse for dens indflydelse. Rudbøl Sø udfylder et af de brede tidevandsløb, og hvor broen i dag fører grænsetrafikken over åen, lå Rudbøl Sluse fra 1566 til 1715. Tilsyneladende klynger både Rudbøl og Rosenkranz sig til digelinierne, men i hvert fald Rudbøl er ældre end sit dige. Da hertug Frederik - den senere Frederik den Første - i 1500'erne byggede diget fra Højer til Rudbøl, støttede han det på den højtliggende marsk, der fra Rudbøl strækker sig nogle kilometer nordpå. Fra Rudbøl fortsatte diget i uregelmæssige sving østover mod det gamle slusede Lægan for ved Aventoft at lægge kursen mod den høje geest ved S. Løgum.

Mens de store marskgårde, der ligger som mørke klatter i det grønne, levede af studefedning, var befolkningen i Rudbøl, Rosenkranz og Aventoft afhængig af livet i de omgivende åløb, søer og sumpe. Folkene i Rudbøl var næsten alle beskæftigede ved bådarten mellem Højer og Tønder, mens husmændene i de øvrige landsbyer levede af fiskeri, måtteftledning og salg af tagrør. I dag er det grænsehandelen, der tæller.

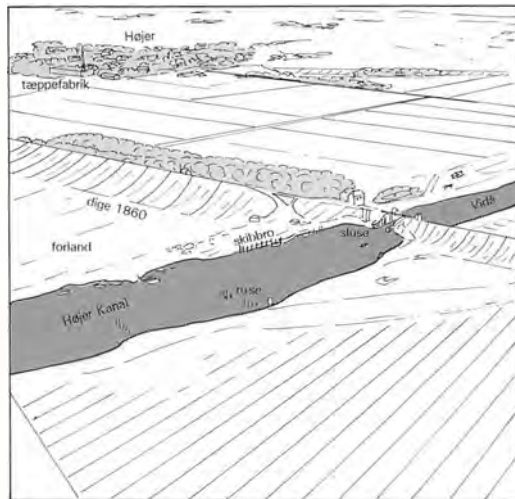
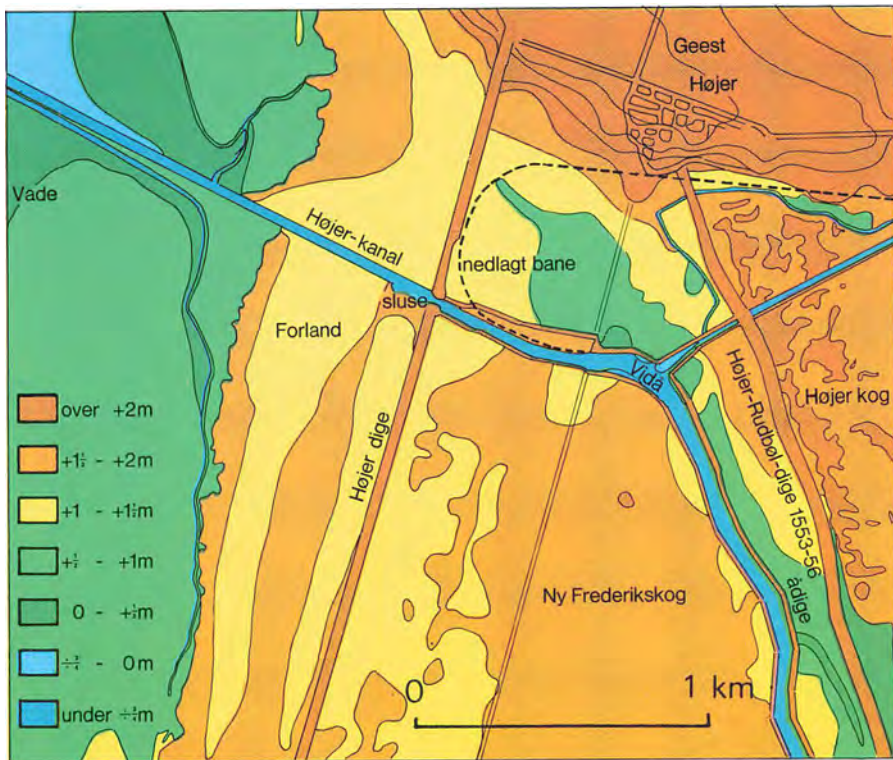
Ligesom Ribe ligger Tønder, hvor å, marsk og geest mødes, antagelig opstået som handelsplads for friske købmænd i tidlig middelalder, som en kystkolonisering i barbarernes land. Siden udviklede Tønder sin omsætning som center for det voksende marskland, idet hver ny inddigning øgede opland og handel. Byen er anlagt på to lave sandbanker, den lille slotsholm og den store byholm. Vidå og marsk indrammer byen mod syd og øst, lave sandflader mod nord og vest.

Foto'et rummer hele den middelalderlige bykerne. Den begrænses mod sydøst af å og mølledam, mod sydvest af slotsholm og skibbro - i dag parkeringsplads. Herfra er byholmen kantet af en kilometerlang allé, der følger et kunstigt vandløb, lig Ribes Stampe-mølleå. Selv om hovedgaden skjuler sig i husmysteret, markeres den dog stadig af gavlhusernes række. Her boede de kræmmere, der skaffede byen dens omsætning - og kirken dens lange teglskib og rige inventar.

Mens den gamle bykerne ved sin placering på en lav bank var nogenlunde sikret mod oversvømmelse - såvel fra hav som fra å - breder nutidens villaområder sig ned i et mere upålideligt niveau. Bycentret omkring kirke og »svinemærken« ligger nær de fem meter over havniveau, de ny kvarterer i nord og øst omkring én! Selv om Tønder i dag har lagt tretten kilometer mellem sig og havet, udgør et digebrud i det ikke alt for pålidelige Højerdige fortsat en alvorlig trussel mod store dele af byen. Med en stormflodshøjde på fem meter vil en lav villabebyggelse næppe bryde vandspejlet.

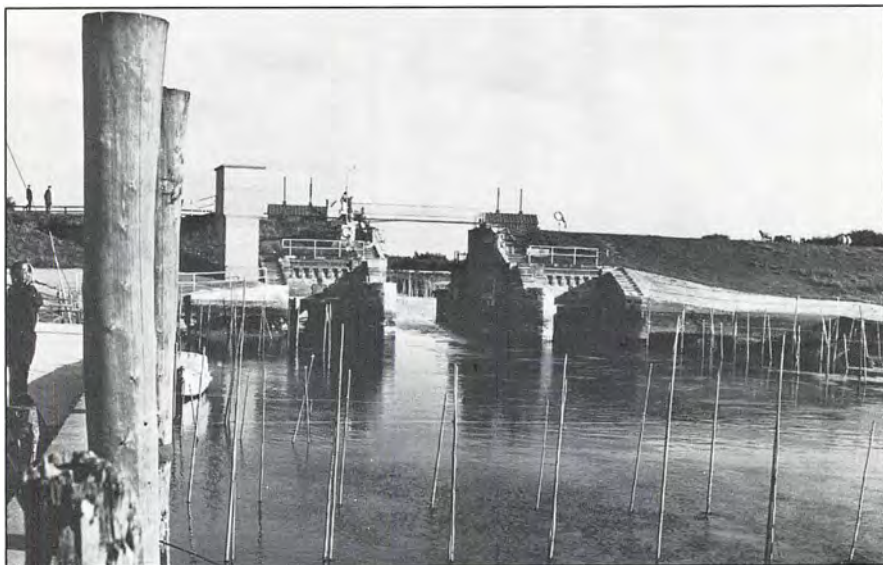
33 Kræmmerbyen Tønder

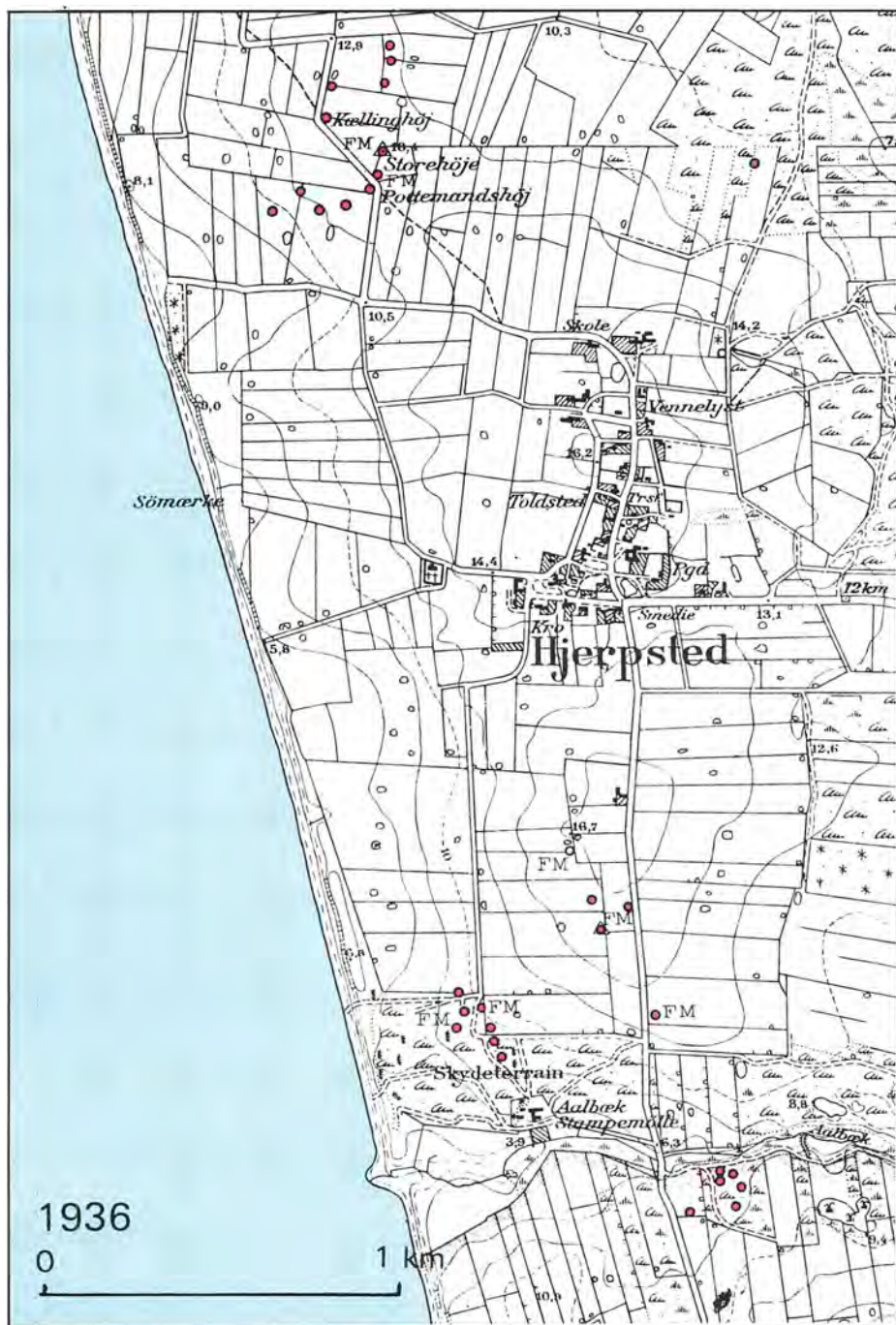

Højer flække minder i sin placering om Nordfrislands Husum. Begge er anlagt på den sydlige flanke af et bakkeparti, der skyder sig helt frem til vadehavet, begge ligger de ud mod vidtstrakte marskområder. Og alligevel blev Højer aldrig andet end flække. Thi efter vestjysk brug lå købstaden tilbagetrukket ved marskens østgrænse, og selv om Højer allerede ved de første indiggninger i 1550'erne blev udhavn for Tønder, beskyttede købstadsprivilegierne fortsat købingens rettigheder på flækkens bekostning. Så Højer måtte nøjes med at supplere de indtægter, bondebyens rige marskbrug gav, med smulerne fra de riges bord. De skuder, der fra Nordtyskland og Holland bragte deres last til Højer, måtte her omlades til småbåde, der sørgede for den videre fragt op ad ålbøet. Også Vidåens rusefiskeri på ål gav gode indtægter.

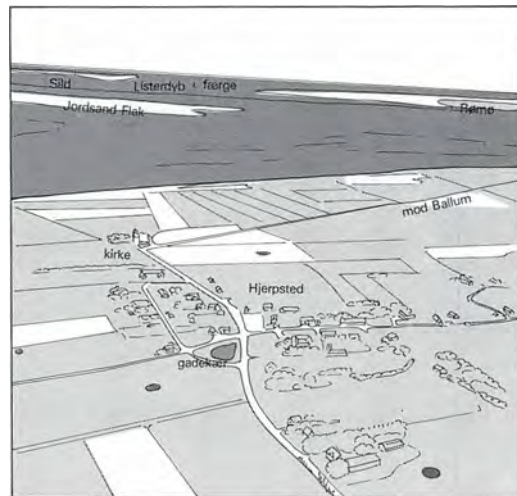
I 1736 fik Højer privilegium på handel og håndværk, en stadfæstelse af den smughandel, man allerede længe havde drevet. Indiggingerne mod syd gav nyt opland, fremgang for Tønder betød fremgang for Højer. Besejlingen led under de samme vanskeligheder som Ribe's - for lidt vand. I 1892 nåede banen slusebyen, og den voksende turisme på Sild gav omsætning. Genføringen afskar Højer fra sit opland, og banen blev nedlagt i 1935. Tæppefabrikken er i dag byens altdominerende virksomhed.

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:20.000-kort M 4104. GI Copyright. Gravhøje markeret med rødt

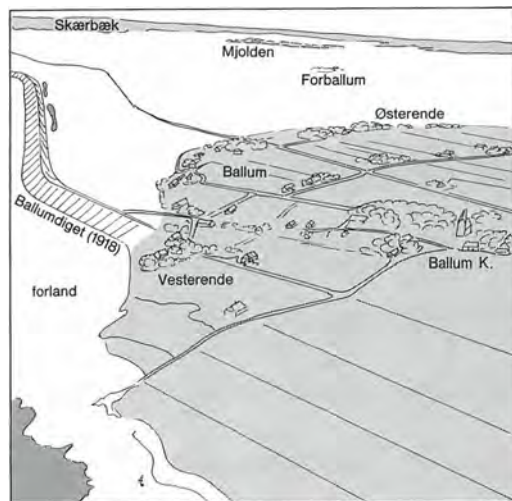
Midtvejs mellem Højer og Ballum ligger landsbyen Hjørpsted på et punkt, hvor bakkeøen står med stejlklint ud mod vaden - uden formildende overgang. Vadehavet krones af tre store sandflak. Størst er Rømø's i nord. Flyfotoet giver for alvor et indtryk af, hvor enormt Havsand's udstrækning er i forhold til den egentlige ø. Sammenlignet med Rømø tager Listland sig beskedent ud. Nærmest os ligger Jordsand Flak, hvorfra ebbevejen når fastlandet i fotoets højre kant. Rømøfærgens hvide prik markerer Listerdyb, hvorfra Rømø Dyb mod nord og Højer Dyb mod syd fordeler tidevandet ind over det næsten 500 km² store vadehav mellem Rømø- og Hindenburg dæmningen.

Men Hjørpsted dominerer billedet. Landsbyens huse og gårde ligger åbent i det grønne agerland med den ensomt forblæste kirke i sin lave lund yderst mod vest. Bebyggelsen er gammel. Intet sted ligger bronzealder-højene så tæt i Vestslesvig, 32 er bevarede, over tyve nedpløjede. Sandsynligvis indgik vadehavet allerede dengang som et vigtigt led i den sydlige Nordsø's vareomsætning: bronze for rav!

Hjørpsted har bevaret en god del af sin oprindelig-hed, og er med sine stråttækte bygninger et smukt eksempel på den vestslesvigske geestlandsby. En tradition har den i hvert fald frem for nogen holdt i live, billedskæreri. Anden generation af den brodersenske bagerslægt bevarer denne sjældne kunst mod glemse. Godt brød og smukt billedskær er Hjørpsted's gave til verden.

35 Hjørpsted - geestlandsby

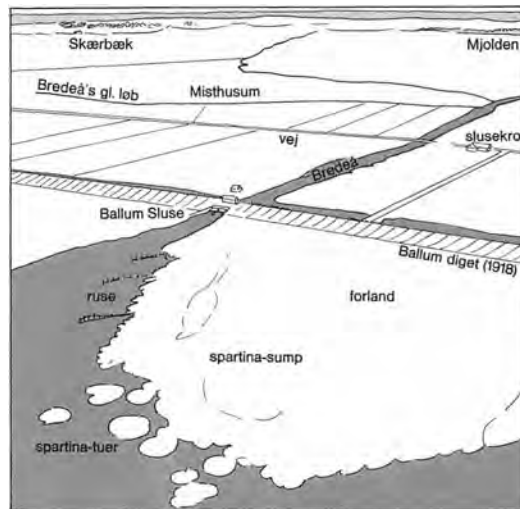
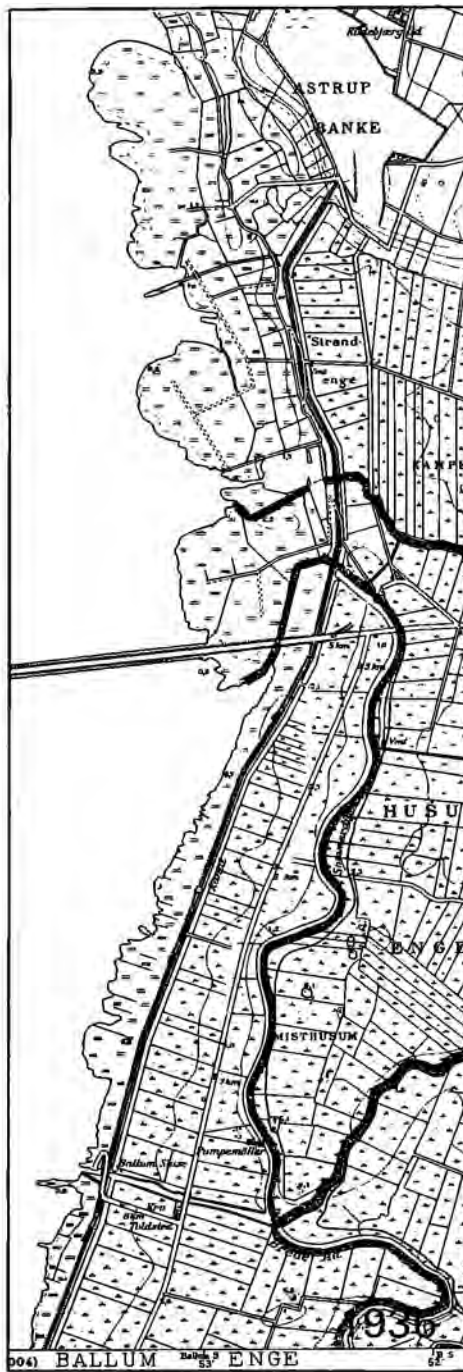

Ved Ballum mødes geest og marsk, hav og dige. Efter at det gamle moræneland fra Husum til Højer har ført en tilbagetrukket tilværelse bræmmet af et bredt marskland, når det mellem Emmerlev og Ballum påny til havs som klintekyst. Ved Ballum afløses bakkeø igen af hedeslette, idet en af Tinglevfladens udløbere over snævringen ved Løgumkloster her når havet. Det stigende havspejl trængte ind over sletten og dækkede dens gølge sand med fed klæg. Ude midt i lavningen slog friserne sig ned i værf-bygden Misthusum, mens jyderne lagde deres landsbyer som lange gårddrækker inde på kanten af det høje land. Her boede man tørskot, her kunne man forene den våde marsks græsning med den tørre geests agerbrug.

Forskellen er stadig iøjnefaldende. Selv om marskens digenære, højtliggende og mere sandede partier er kommet under plov, er størsteparten af marsklandet stadig forbeholdt græssende stude - en brugsform egnet for et erhverv med stigende lønninger og manglende arbejdskraft. Og bag geestrandens gård- og husmandsrække ligger fortsat agerjordens brogede tavl af afgrøder. Ballum var et af 1800-tallets talrige små udskibsningssteder for kvæg til England, idet den i 1850-51 flere gange havde dampskibsforbindelse til London og Lowestoft. Men dermed var dens storhedsdage som verdenshavn også talte.

Mens omslagets flyfoto fra Vidåen ved Rudbøl har bevaret sit præg af vådt og forgrenet tidevandsdelta, er linierne anderledes skarpe ved Bredeå's udløb i Ballum Sluse. Kun forlandets havkant med cirkelrunde spartinatuer og spærrende åleruser bryder den regulerede regelmæssighed. Ballumdiget, der afspærrer Bredeå-lavningen mellem Ballum i syd og Astrup Banke i nord, blev bygget under Første Verdenskrig af russiske og polske krigsfanger, ja selv muselmanden lod sin mekkavendte røst høre. Bortset fra lave sommerdiger langs Bredeå's gamle løb, der allerede i middelalderen beskyttede Misthusum's værftbebyggelse, er lavningen inddiget i denne ene omgang. Efter Misthusum's udslættelse ved stormfloderne i 1634 og 1825 var kun jydernes geestrandsbebyggelse tilbage.

Flyfotoet illustrerer bedre end ord marskens mangel på gårde. Kun slusekroen bryder ensomheden. Et levn fra den tid, da postfærger var eneste forbindelse til Rømø. Og selv dens beboere søger ved stormflodsvarsel overnatning på den sikre geestrand, thi Ballumdigets smalle krone har aldrig været tilforladelig!

Marsken går umærkeligt over i hedesletten, mens Toftlund Bakkeø danner baggrund. Bredeå mangler ådiger og pumpestationer og har derfor været udsat for stadige vinteroversvømmelser. Først en omfattende regulering i efterkrigsårene har rådet bod på denne skavank.

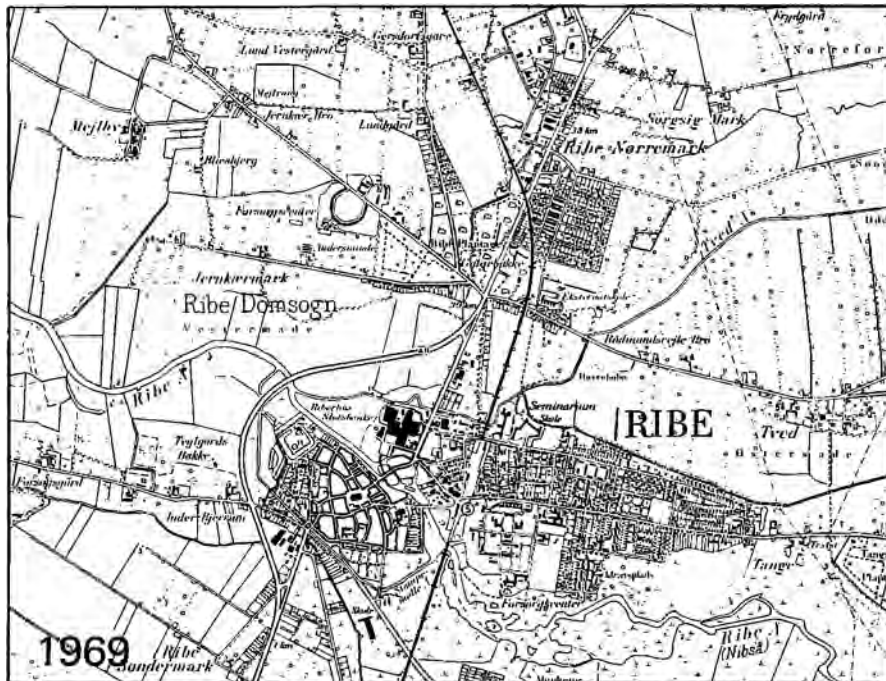
37 Ballum Sluse

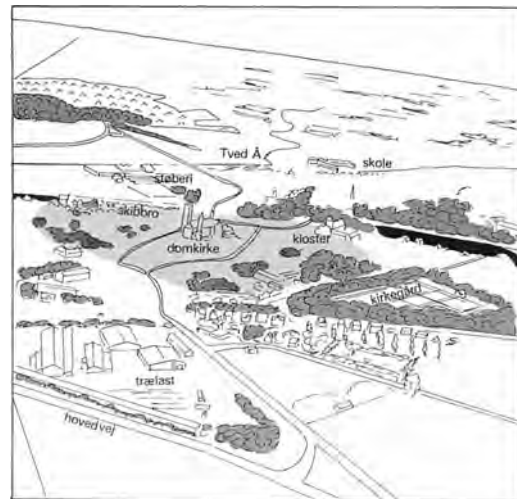

Udsnit af Generalstabens 1:40.000-kort Ribe. GI Copyright

Udsnit af Geodætisk Instituts 4 cm-kort 1112 I NV. GI Copyright (formindsket)

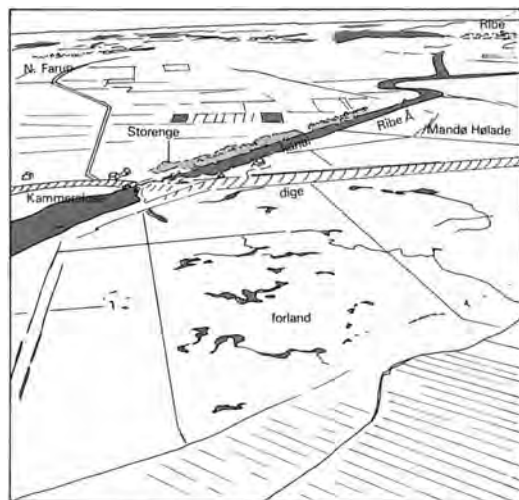
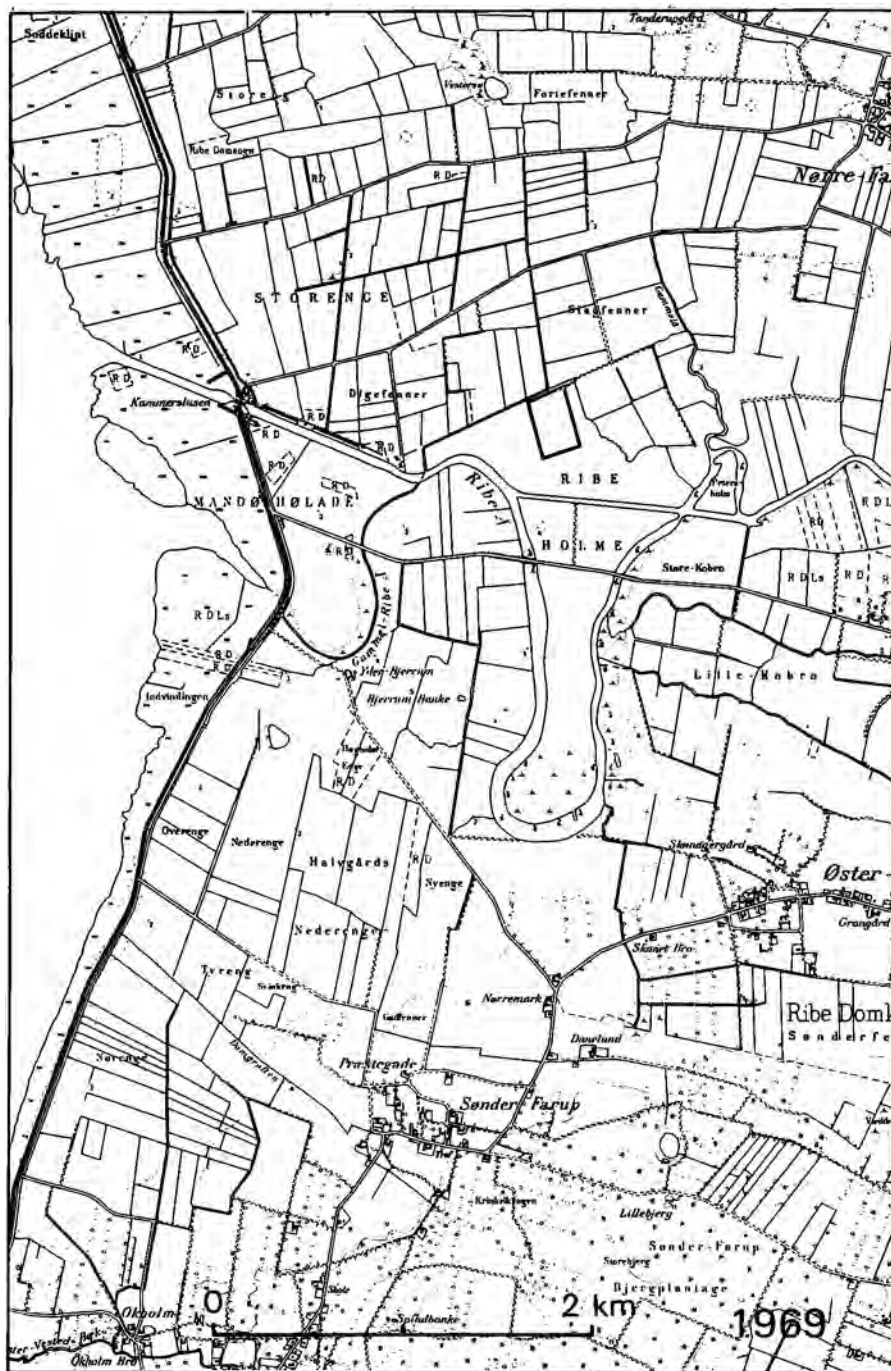

Ribe er som Tønder en marskby anlagt på et par lave holme, som adskilles fra den tilgrænsende geest af åløb og fugtige engstrækninger. Nye udgravninger viser, at stedet allerede var en vigtig handelsplads før Ansgar i 860 gjorde den til rigets første kirkeby. I 1100-tallet blev domkirken og Riberhus bygget, og gennem de følgende fire århundreder var Ribe skueplads for et rigt kirkeligt, fyrsteligt og politisk liv med købmændenes nordsøimperium som bærende grundlag. Små kystskibe kunne gå helt op til Skibbroen, mens de større måtte ankre op i vadehavets prieler, hvor varerne lossedes til pramme eller vogne.

Da domkirken blev bygget lå dens grundvold direkte på geestholmens sand, men siden blev dens sokkel langsomt begravet under et fem meter tykt kompostlag - byens daglige renovation gennem 800 år. Da man gravede kirken fri, opstod den dybe sænkning den nu ligger i, mens de omgivende huse troner på bymøddingens top. Så selv om Ribe domkirke stadig behersker sin by mere end noget andet dansk gudshus, har 1100-tallets domkirke gjort det i endnu højere grad.

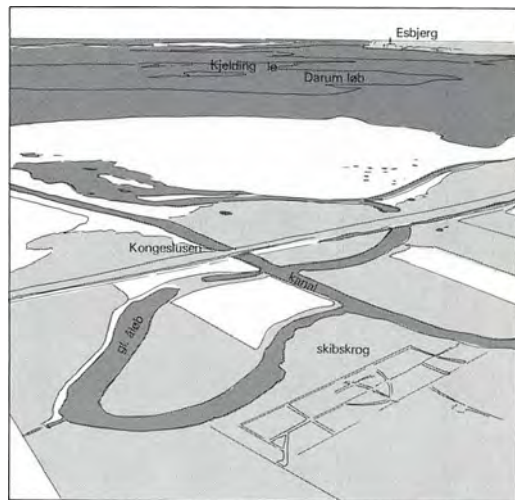
Ribemarsken har alle dage ligget åben for stormfloder-nes indfald, og ligesom Ballummarsken var bebyggel-sen henvist til den sikre geestrand. Flyfotoet giver da også et overbevisende indtryk af en ensom slette bræmmet af en fjern husrække. Slusevejen fører ind til marskens landsby, Farup, åen til dens købstad, Ribe. Siden er ripensernes feriehytter, slusemesterens hus og pavillonen kommet til, men først efter at diget havde skabt den nødvendige sikkerhed for baglandet.

Fra det gamle åslyng fører 1855-kanalens gennem-skæring ud mod slusen. Ribediget, der fra sit sydlige fæste ved Vester Vedsted strækker sin tyve kilometer lange bue op til Tjæreborg, blev bygget i årene 1911-13. Allerede i november 1911 blev en del af forarbej-derne ødelagt ved stormfloden. Alligevel kunne diget den 6. januar 1913 lukkes, og kammer-slusen sættes i funktion. Hermed var der sat punktum for havets ind-trængen mod Ribe - Stormflodsøjlen blev en antikvi-tet! Store dele af marsken kom nu under plov - eng blev til ager - skønt dens lavtliggende strøg fortsat var ud-sat for indvandets oversvømmelser. Kun forlandet for-mes stadig af tidevandet. Dets indre del har endnu præg af gammel naturmarsk med bugtede loer. Dets land-priel er tilsikket og et nyt forland fremmet ved hjælp af et tæt net af grøblerender.

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:20.000-kort M 3604. GI Copyright

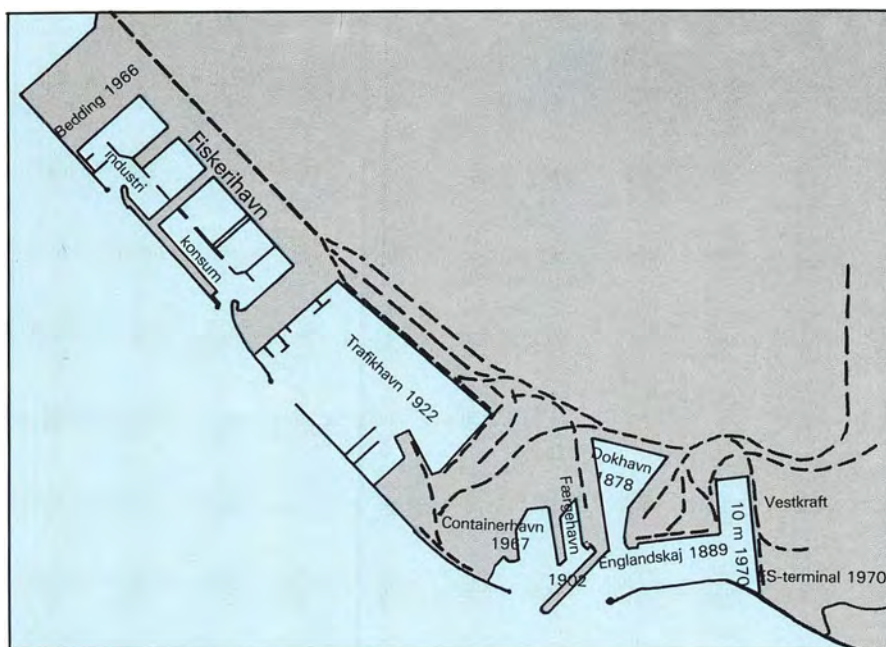
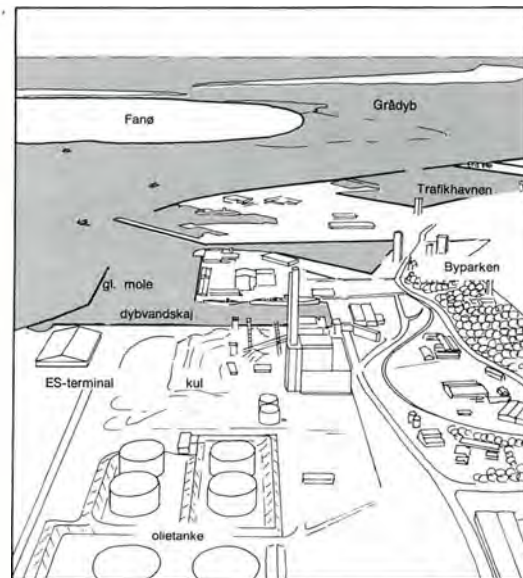
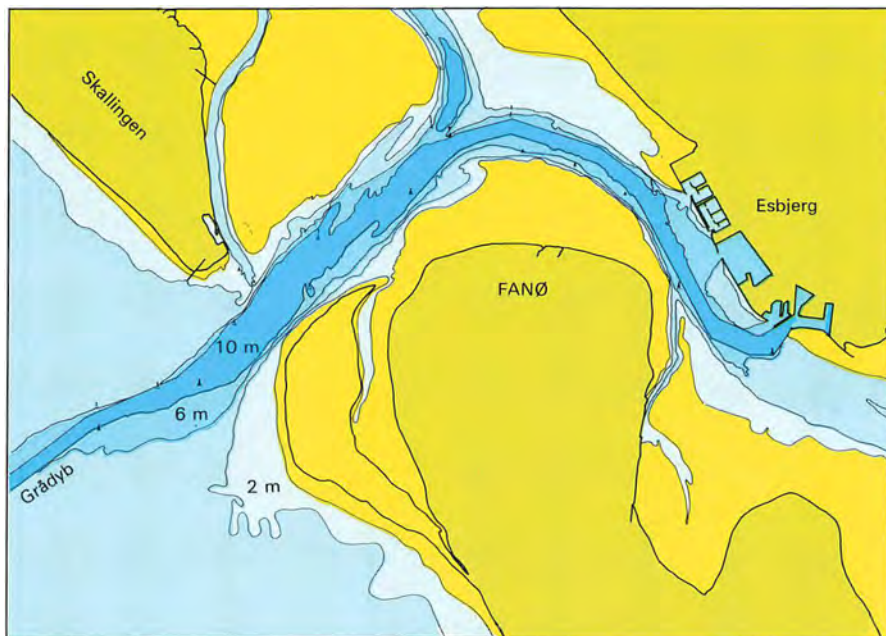
Vidå, Bredeå, Ribeå og Kongeå er marsklandets store vandløb. Alle er de gennem det sidste hundrede år blevet udsat for kraftige indgreb. Mest gik det ud over Vidåen, der blev fængslet mellem ådiger og pumpestation. De øvrige blev blot reguleret, idet deres slygede løb gennem det lave marskland blev afløst af teknikernes linealtrukne kanal. Kongeåen modtog sin endelige ansigtsløftning i 1940'erne, da hele dens løb neden for Gredstedbro blev gennemskåret.

Flyfotoet viser Kongeåens sidste brede slyng. Før diget blev bygget, begrænsedes åløbet den sidste kilometer før munden af ovret, en strandvold, der tvang åen nordover. Da slusen blev bygget i 1913 gennemskar man ovret, men den gamle åmunding er stadig markeret som en landpriel inden for vadens brede flak. Bag flakket ses Darum Løb og Kjølding Lo, Knudedybs nordligste forgreninger. Nord for følger vandskellet mod Grådyb's tidevandsområde med Esbjerg som baggrund.

Kongeå og Ejder er det danske riges gamle grænseløb. Ejderen skilte Slesvig fra Holsten og var rigets grænse mod syd, Kongeåen skilte kongerige og hertugdømmer. Fra middelalder til 1864 var Kongeåen derfor et vigtigt skel, langs hvilket smugleriet florerede. Efter 1864 skulle åen da også have dannet grænse, men kongen udvekslede sine slesvigske besiddelser med Ribe, grænsen blev rykket ned til Hviding, der da også i dag skiller Ribe og Sønderjyllands amter.

42 Ved Kongeåslusen

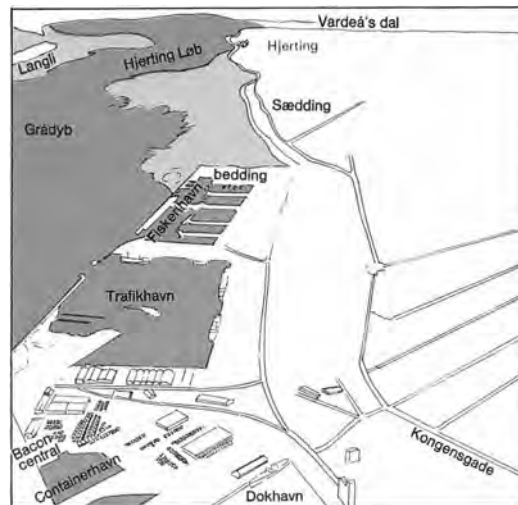
Flere af bogens fotos rummer karakteristiske bebyggelsestyper fra vadehavsregionen. Sønderho er skipper-byen ved tidevandsrenden på øens læside. Lakolk den havvendte sommerhusby. Rudbøl-billedet viser de dige- og værfbundne landsbyer i åens delta, Ballum den geestrandplacerede gårdække. Endelig anskueliggør Tønder den vestslesvigske købstad, anbragt hvor geest, marsk og å mødes. Som rosinen i pølseenden Esbjerg, industrialiserens havneby. Skønt anlagt på åben strand har den ligesom de øvrige bebyggelser Vadehavets formverden som forudsætning.

Flyfotoet danner kontrast! I forgrunden Vestkraft, grundlaget for et industrialiseret Vestjyllands energiforsyning. Og bagved breder Englands-kaj, Dokhavn og de øvrige havneafsnit deres bassiner. Landbrugets eksport var havnens årsag, dets import kom hurtigt til, og fiskeriet blev gennem 1900-tallet af stadig større betydning. Mens kutter og englandsbåd stiller overkommelige krav til dybde og kajplads, er Vestkraft's kul- og olietankere og E.S. terminalens finérskibe mere krævende. Specielt Grådyb Barre er havnens nåleøj. Dens naturlige dybde er under 4 m, og sandpumperne må til stadighed fjerne dens sand. Lægttere slæber det ind til Esbjerg, hvor det anvendes til etablering af nye godsterminaler.

Udsnit af Generalstabens 1:40.000-kort Esbjerg. GI Copyright

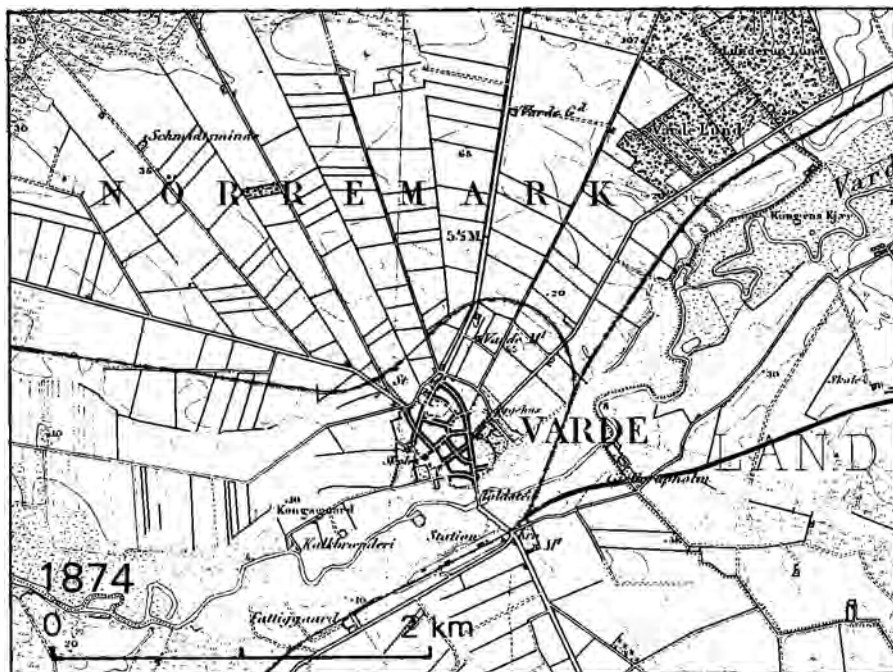

Dette flyfoto viser Esbjerg's kontakt med havet - og 1870-kortet supplerer. De grundlæggende institutioner - bane og dokhavn - er just blevet anlagt. Hovedvejen fra Kolding er ført ned langs stationens østside og fortsætter derfra som den kommende bys akse, Kongens- og Strandbygade. Iøvrigt præges kortet endnu helt af en åben gårdbebyggelse, der i dag kun eksisterer som navne på et stort bysamfunds villakvarterer. Strandby kro havde privilegium på færgeforbindelsen til Nordby, der endnu bar sit gamle navn Odden.

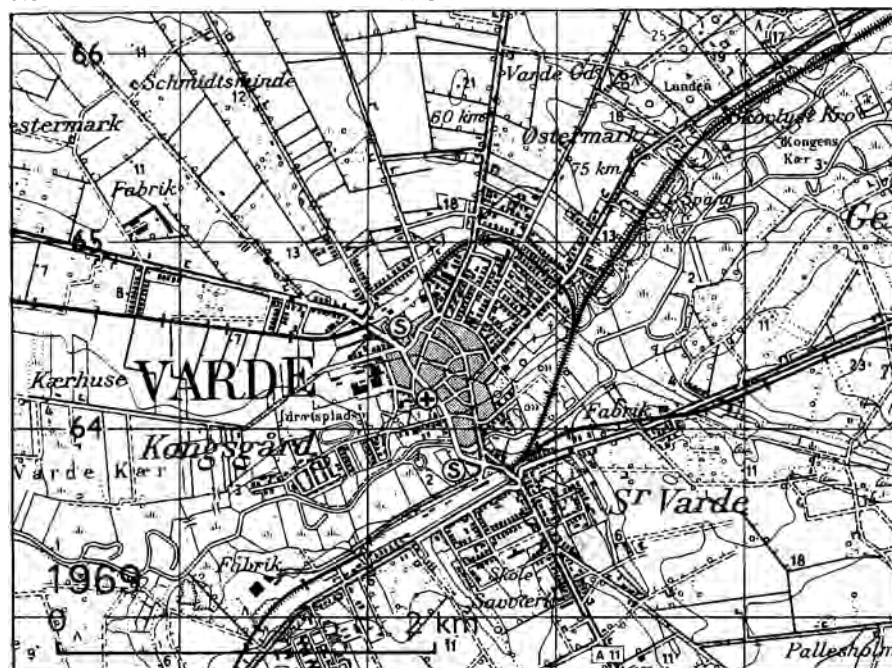
Fra billedets venstre kant svinger Grådyb ind mod Esbjerg havn, idet det dog forinden sender Hjerting Løb nordover mod Varde's munding. Hvor dette løb nåede tæt under land, opstod fiskerlejet Hjerting, der i 1700-tallet - via Vadehavet og Hamborg - blev ladeplads for Sydvestjylland, som afløser for åhavnene Varde og Ribe. Da eksporten af kød og kvæg til England begyndte i 1840'erne, blev Hjerting en af den jyske vestkysts vigtigste udskibningshavne, Esbjergs forløber. I dag er det forgrunden, der tæller! Nord for den hundredårige dokhavn breder containernes opmarchearealer sig, yderst de hvide med bacon, inderst de mere brogede med stykgods af forskellig art. Bagved breder trafikhavnen sit store bassin, og siden 1973 skyder den ny containerkaj med lift-on/lift-off kran sig ud i dets sydvestligste hjørne. Bagest ligger fiskerihavnens fem bassiner.

44 Grådybs havn, Esbjerg

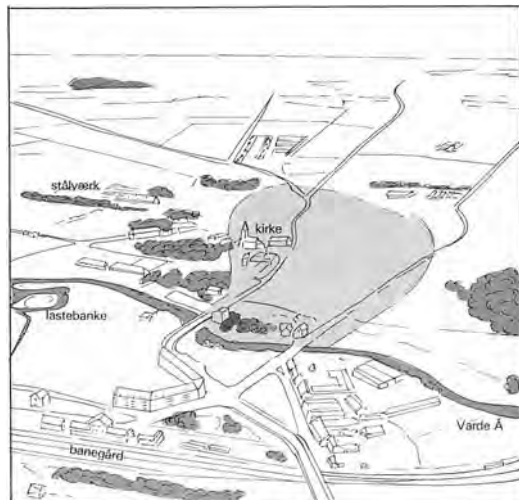

Udsnit af Generalstabens 1:40.000-kort Varde. GI Copyright

Udsnit af Geodætisk Instituts 1:50.000-kort 1113 IV. GI Copyright (formindsket)

Varde er som flertallet af jyske købstæder placeret umiddelbart nord for et vigtigt vade- og brosted, der igen havde en indsnævring af den brede, engfyldte ådal som forudsætning. Under os ligger da byens grundlag, Sønderbro, vansiret af nutidens vejreguleringer. Fra broen trak Storegade omtrent som nu sin buede linie nordover mod Nørreport, mens Brogade førte frem mod torvet, hvorfra Vestergade fortsatte mod Vesterport. Denne middelalderlige byplan er endnu intakt på 1870-kortet, bortset fra at banen netop har lagt sin bue om byen. Varde røber sin oprindelse som landsby, idet dens to store bymarker indrammer købstaden, selv indrammet af lyngheden. Nørremarks strålenet af lande- og markveje er stadig synlig i de nordlige villakvarters gadenet.

I ådalen ligger Lastebanken, måske Vardehus's borgtomt, der lig Riber- og Tønderhus bevogtede indsejlingen til skibbroen. Siden flyttedes Kongsgården vest for byen, hvor kortet stadig har den med. Syd for den lå et af åløbets kalkbrænderier, hvor skælkalk fra vadehavets muslingebanker blev brændt til mørtel. Åen var i det hele taget byens livgiver, men skibbroen måtte ligesom Ribe's se sig distanceret af de ny opkomlinger, ladepladserne Janderup, Hjerting og Nordby, der allerede omkring år 1700 helt havde overtaget købstadens vareomsætning.

45 Varde, Sønderbro's by

BYGD

Forlaget udgiver tidsskriftet BYGD 5-6 gange årligt. BYGD behandler kulturlandskaber »all over the world«, idet hvert nummer udgør en afsluttet helhed samlet om beskrivelsen af en enkelt region. BYGD er skrevet i et levende sprog og rigt illustreret med fotos, tegninger og kort i sort-hvid og farver, således at både læg og lærd gennem tidsskriftet vil kunne få indblik i vor klodes forskelligartede landskaber, og de livsbetingelser de byder mennesket. Thi det er mennesket og dets tilpasning til de varierende naturforhold - det økologiske samspil menneske-natur - det er tidsskriftets sigte at beskrive.

Hidtil udkomne numre af »BYGD«:

1. årg. nr. 1: Øerne i Vadehavet.
1. årg. nr. 2: En landsby i alperne.
1. årg. nr. 3: Nordsveriges samer.
2. årg. nr. 1: Nordvestgrønland.
2. årg. nr. 2: Fra Blåvand til Ringkøbing.
2. årg. nr. 3: Det østlige Sønderjylland.
2. årg. nr. 4: Færøske bygder.
2. årg. nr. 5: Rhône-deltaet.
2. årg. nr. 6: En dal i Vestirland.
3. årg. nr. 1: Ghana — et folk på vej.
3. årg. nr. 2: Det vestjyske fiskeri.
3. årg. nr. 3: Vestjylland før og efter Dalgas.
3. årg. nr. 4: Slesvig — et grænseland.
3. årg. nr. 5: Nogle norske bygder.
3. årg. nr. 6: Bornholm.
3. årg. Særnummer: Kystfiskeri, landingsplads og havn.
4. årg. nr. 1-2: 4 storhavne.
4. årg. nr. 3: Tøndermarsken.
4. årg. nr. 4: Yamierne på Botel Tobago.
4. årg. nr. 5: Esbjergs forudsætninger.
4. årg. nr. 6: De rhinske Skiferbjerg.
5. årg. nr. 1: Vadehavet fra luften.
5. årg. nr. 2: Det vestsvenske fiskeri.
5. årg. nr. 3-4: Newfoundland.
5. årg. nr. 5: Nogle islandske bygder.
5. årg. nr. 6: Nybyggere på Ceylon.
6. årg. nr. 1: Tipperne, en fuglebygd.
6. årg. nr. 2: Fiskerne ved Limfjorden.

6. årg. nr. 3: Hyrdefolk på Korsika.
6. årg. nr. 4: Nordiske fiskerier.
6. årg. nr. 5: Møn's kulturgeografi.
7. årg. nr. 1: Stormfloder.
7. årg. nr. 2: Bygder i Iraq.
7. årg. nr. 3: Nordsøolien.
7. årg. nr. 4: Mors i tekst og flyfotos.
8. årg. nr. 1: Nordnorske bygder.
8. årg. nr. 2: Mallorca, en middelhavssø.
8. årg. nr. 3: Nogle bygder på Kreta.
8. årg. nr. 4: Sarhua, en bygd i Peru.

Fremstilling og ekspedition:

H. Meesenburg,
Karl Andersensvej 37, 6700 Esbjerg
Tlf. (05) 15 30 68, giro 40 803 86.

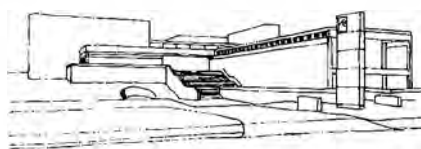
Samtlige numre kan endnu rekvireres:

1. årgang for 12,50 kr., 2. årgang for 25 kr., 3., 4., 5. og 6. årgang à 30 kr., 7. og 8. årgang 28,50 kr.

Mens 1.-4. årgang fortsat koster 5 kr. hæftet (4,25 ved køb af klassesæt), forhøjes løssalgssprisen fra 5. årgang til 6 kr. (5 kr. ved klassesæt), fra 7. årgang til 8 kr. (6 kr. i klassesæt). Klassesæt er mindst 20 eksemplarer.

Alle priser forhøjet med 3 % MOMS.

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Saltvandsakvariet, Esbjerg

Museets og akvariets åbningstider:

Fra 1. juni til 1. september: kl. 10-20 alle dage

Fra 1. september til 1. juni: hverdage kl. 10-17, søn- og helligdage kl. 10-18

(1. oktober til 1. marts: hverdage kl. 10-16).

Museets tlf. (05) 15 06 66.

Det moderne indrettede museum illustrerer ved genstande, fotos, lydbånd og lysbilledserier fiskeriets udvikling og virkemåde, medens saltvandsakvariet i sine store bassiner rummer et bredt udsnit af Nordsøens dyreliv.

I BYGD's serie »Sydvestjyske byer og egne« er udkommet:

1. Esbjerg by og egen
2. Fanø, bebyggelse og landskaber
3. Ribe gennem tusinde år (forår 1978)

I BYGD's »wetland-serie« er udkommet:

1. Den jyske vestkyst
2. Tipperne — fugle langs den jyske vestkyst
3. Vadehavet — et dansk-tysk-hollandsk naturområde
4. Saltholm — kalkbrud, alminding og fugleø
5. Jordsand — fuglenes ø i Vadehavet
6. Nordfrisland — digernes land

